MEDEDELINGEN DER KONINKLIJKE NEDERLANDSE
AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN, AFD. LETTERKUNDE
NIEUWE REEKS, DEEL 48 – No. 1

OPMERKINGEN OVER DE VERVOLGING VAN TOVENAARS EN TOVENAARSEN IN GRONINGEN EN FRIESLAND IN DE ZESTIENDE EEUW

P. GERBENZON

NOORD-HOLLANDSCHE UITGEVERS MAATSCHAPPIJ – AMSTERDAM/OXFORD/NEW YORK – 1985

ISBN 0-4448-5633-1

IN VERKORTE VORM UITGESPROKEN
IN DE VERGADERING VAN 10 DECEMBER 1984

„De heksenhamer heeft weer toegeslagen". Zo begon Frijhoff een vorig jaar verschenen bespreking van al weer drie Nederlandstalige werken over heksenvervolging[1]. Waarom moet dan ik, gepensioneerd en bovendien mannelijk ambtenaar, mij ook nog bezig houden met dit maatschappelijk relevant geachte onderwerp – waar dus een ander de kost mee had kunnen verdienen, en dat dan bovendien vaak nog tot de „vrouwenstudies" gerekend wordt?

De tekst, die de kern van mijn Groninger materiaal vormt, was mij al opgevallen vele jaren voordat de tegenwoordige heksenrage ontstond. Hij is namelijk ook als taaldocument belangwekkend[2]. Bovendien meen ik, dat juist de noordelijke bronnen conclusies toelaten, die een aantal recentelijke opgestelde theorieën over de oorzaken van de heksenjacht zoal niet falsifiëren, dan toch er de slechts beperkte waarde van laten zien.

Vooraf een begrenzing. Wij beperken ons tot de vervolging van tovenaars en tovenaarsen – de term „heks" komt in ons materiaal niet voor[3]

1. W. Frijhoff, *Kerk en heks: troebel water*, in: Archief voor de geschiedenis van de Katholieke kerk in Nederland 25 (1983), 100 – 116.
2. RA Groningen, Hs. in-octavo 45, fol. 90 – 99v. De tekst is hierachter opnieuw uitgegeven (Bijlage, p. 34). Er is een eerdere uitgave van J.S.G. Koning, *Oude aanteekeningen over heksen-processen in de Ommelanden en het Oldambt*, in: Bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde inzonderheid van de provincie Groningen (verder gecit.: *Gron.Bijdr.*) 7 (1870), 262 – 273. Konings editie is, de moeilijkheid van het handschrift in aanmerking genomen, redelijk goed. Ze bevat echter toch wel zoveel storende fouten, dat een heruitgave raadzaam leek. Koning geeft ook een korte inhoudsopgave van het handschriftje, dat een – mogelijk door een beroepsschrijver vervaardigd – aantekeningenboekje is van Hiddo Jensema (geb. 1497, overl. voor 1567). Een door dezelfde hand geschreven uiterlijk soortgelijk boekje (echter met geheel andere inhoud) is RA Groningen, Hs. in-octavo 42, dat bestemd was voor Jensema's schoonzoon Johan de Mepsche (op Piloersema in Den Ham, niet te verwarren met de gelijknamige luitenant-stadhouder). De inhoud van Konings artikel is door B. Lonsain met nauwelijks enige eigen inbreng geparafraseerd in de Groningsche Volksalmanak 1929, 90 – 102; een anonymus, die zich Paganus noemde, had alles al eerder samenvattend herkauwd in Maandblad Groningen 1 (1918), 172-174. Jensema's verhaal, dat ik citeer als *Jensema*, gevolgd door het paragraafnummer in onze uitgave, onder, p. 34, lijkt aanvankelijk tot 1554 (tot en met *Jensema* 22) te hebben gelopen. Daar *Jensema* 22 een optelling bevat van de tot in 1553 verbrande tovenaars en tovernaarsen, zou 23 toegevoegd kunnen zijn tegelijk met de nummers 24 en 25, die juist niet uitlopen op verbrandingen (ofschoon dat volgens Jensema wel had gemoeten!). De rest kan later zijn toegevoegd. Ik waag het niet te beslissen of ons handschriftje het oorspronkelijk is, geschreven op verschillende tijden door één hand, die zich zelf door de jaren heen gelijk blijft, dan wel een copie, die tussen 1562 en het overlijden van Jensema (voor 1567) in een keer geschreven is. Het rubrum is uniform over de gehele tekst; er is een klein kleurverschil in de zwarte inkt bij het begin van *Jensema* 20, bij dat van 24, en bij dat van 28.
3. Ik spreek daarom ook van tovenaars en tovenaarsen, niet van heksen. Wel worden de termen heksenjacht en heksenvervolging gebruikt, aangezien paralelle samenstellingen met tovenaars- als eerste lid in het Nederlands niet bestaan.

– als duivelstrawanten, als vijanden van God, kerk en mensheid, en bestuderen niet de bestraffing van wat in Friesland in 1584 heet: „duyvelbesweerders, waersegghers, hand-kijckers, butterlesers"[4], lieden dus, die eerder pretenderen duivelse invloeden te kunnen opsporen en bestrijden, en die zich bewegen in dat grensgebied tussen goede bedoelingen en brutale oplichting, waar men nog altijd gebedsgenezers, kruidendokters, magische chirurgen, astrologen, paragnosten, aardstralenbestrijders en dergelijke aantreft. Wanneer zulke lieden onbevoegdelijk de geneeskunde hebben uitgeoefend, wanneer ze schade hebben aangericht of de grenzen van oplichting en bedrog hebben overschreden, bestraffen wij ze nog altijd; dat was ook in de 16e, 17e en 18e eeuw het geval. Zij geraakten in die tijd min of meer op één hoop met vagebonden en bedelaars zonder vergunning[5]. Voor een belangrijk deel waren ze namelijk eveneens rondtrekkende marktkooplieden en kermisgasten. Ons gaat het dus om duivelstrawanten, om mensen, van wie aangenomen wordt, dat ze God hebben verloochend en zich aan de duivel hebben overgeleverd, apostaten van de ergste soort.

Onze voornaamste bron van de kennis van de heksenjacht in Groningerland in de zestiende eeuw is een kroniekachtig relaas in een aantekeningenboekje van de hoofdeling Hiddo Jensema, de bewoner van de Jensemaborg te Oldehove in Humsterland[6]. Het waarschijnlijk door Jensema op grond van eigen waarneming en onderzoek opgestelde verhaal loopt van 1547 tot 1562. Volgens Jensema's berekening worden er in die periode niet minder dan vijf en dertig tovenaars en tovenaarsen verbrand. De gevallen zijn echter niet min of meer egaal over de zestien jaar verspreid; ze liggen in enkele golven en golfjes bijeen: veel in het begin, minder later. Jensema beschrijft het verschijnsel als nieuw: deze gruwelijke zaken zijn het allereerst openbaar geworden in Appingedam; God wilde niet, dat ze langer verborgen bleven[7].

Een Damster echtpaar kan in zijn huis niet verkeren door het optreden van een *Poltergeist*. Nu was de vrouw vroeger een tovenaarse geweest, maar zij heette haar leven gebeterd en haar kunsten al drie jaar lang niet ge-

4. Statenresolutie van 14 april 1584, opgenomen in de *Statuten en Ordonnantiën* van 1602, bk. 2, tit. 17, art. un. In het *Charterboek* is deze resolutie niet afzonderlijk opgenomen. Zie ook onder, n. 79.
5. Zie b.v. Ulrik Huber, *Heedensdaegse rechts-geleertheyt, soo elders als in Frieslandt gebruikelijk*, 2e druk, Leeuwarden 1699, Dl II, p. 491: bk. 3, kap. 14: „van Tovenaers, Bedriegers ende Lant-loopers". In de 5e druk, Amsterdam 1768, is dit boek 6, kap. 14 (p. 927). In de commentaren van Hamerster en Binckes op de Statuten en Ordonnantiën blijven de onderwerpen natuurlijk gescheiden in navolging van de Stat. en Ord.
6. Hiddo Jensema behoorde tot de derde bekende generatie uit dit Humsterlandse hoofdelingengeslacht. De Jensemaborg lag te Oldehove. Zie W.J. Formsma, P.A. Luitjens-Dijkveld Stol en A. Pathuis, *De Ommelander borgen en steenhuizen*, Assen 1973, 315.
7. *Jensema* 1.

praktiseerd te hebben. Zij wordt gearresteerd en eindigt op de brandstapel[8]. De verwijzing naar een drie jaar eerdere episode maakt dit geval hoogst interessant. Daardoor sluit het namelijk in de tijd aan bij een tweetal processen, die in 1543 in westelijk Oostfriesland zijn gevoerd, juist aan de overkant van de Eems. Over die gevallen zijn wij zeer goed ingelicht, en wel door de Oostfriese kroniekschrijver Eggerik Beninga, die president was van het speciale gerecht, dat deze zaken behandelde, en die deze ook voor hem ongehoorde rechtzaken uitvoerig in zijn „Hausbuch" noteerde. De verbranding van zestien tovenaars en tovenaarsen, die het resultaat van deze processen was, heeft hij zelfs in zijn kroniek opgenomen[9]. Voor-

8. *Jensema* 2. Op de bevindingen van het gerecht gaat Jensema niet nader in. Waarschijnlijk is aangenomen, dat het lawaai veroorzaakt werd door Satan, die er zich niet bij wilde neerleggen, dat de vrouw (die zich eerder aan hem verkocht had) in de schoot der kerk was teruggekeerd. Er was een begin van bewijs – heel Appingedam praatte over de *Poltergeist* en de vrouw had vroeger al als tovenaarse bekend gestaan –; tortuur zal toen wel voor de rest gezorgd hebben. Is de verdediging misschien inefficiënt geweest? Er had toch, zou men zeggen, wel betoogd kunnen worden, dat de inmiddels weer met God verzoende vrouw aan de duivel met kracht weerstand bood maar hulp nodig had van een bevoegd exorcist om Satan definitief uit het huis te verjagen? Maar wellicht zijn er in die tijd in Appingedam enige „verdachte" schadegevallen voorgekomen ...

9. C. Borchling, *Ein Hausbuch Eggerik Beningas, Schluss*, in: Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer 15 (1903), 104 – 137; de tekst 122 – 137 (verder gecit. als: *Hausb.* met paginanummer). De betreffende passage uit de kroniek aldaar, p. 107.

   Van Beninga wordt aangenomen dat hij geen academische opleiding heeft gehad; in ieder geval voert hij geen academische titel. Hij is niet alleen de auteur van de bekende kroniek, maar ook van de tweede redactie van het Oostfriese – ten onrechte als „Edzardische" betitelde – landrecht. De eerste redactie daarvan kan nog ten tijde van Edzard ontstaan zijn; zij sluit aan bij de inhoud van de Nederduitse Emsinger handschriften van de middeleeuwse landrechten. Door toevoeging van het ook afzonderlijk overgeleverde *Emslantrecht* maakte Beninga hieruit de tweede redactie, die in twee handschriften overgeleverd is en zich kenmerkt door zeer uitvoerige Latijnse allegaten (bewijsplaatsen). De vulgaatversie – zeer goed uitgegeven door M. von Wicht, Aurich [1746] – is uit de tweede redactie ontstaan voornamelijk door weglating van bijna alle allegaten. Zie verder: P. Gerbenzon, *Apparaat voor de studie van oudfries recht II, Bronnen* (offsetdruk Groningen 1981), p. 28, nr. 705 en p. 29, nr. 714. Beninga was raad van de gravin en als zodanig voorzitter van het gerecht, dat het heksenproces behandelde. Andere leden waren: Ytse van Grimersum; Eylert Deetloffs, Droste; Hermen Lent; Herman Prycker, huysscryver; Heer Albert, pastoor te Aurich en diens kapelaan. Beninga was onbetwijfelbaar een zeer ontwikkeld man. Andere raden uit die tijd waren doctores. Zo Poppo Manningha uit Pewsum, Harko Aepken en Johann Hornemann, Vgl. J. König, *Verwaltungsgeschichte Ostfrieslands bis zum Aussterben seines Fürstenhauses* (Veröffentlichungen der Niedersächsichen Archivverwaltung 2), Göttingen 1955, 511. Manningha had te Orléans gestudeerd: *Premier livre des procurateurs de la Nation germanique de l' ancienne université d'Orléans, 1444 – 1546* (Les livres des procurateurs de la Nation germanique de l'ancienne université d'Orléans, 1444 – 1602, Tome I), *seconde partie: Biographies des étudiants*, par H. de Ridder-Symoens, D. Illmer et C.M. Ridderikhoff, vol. I, Leiden 1978, no. 408, p. 244-245.

zover wij kunnen nagaan is deze heksenjacht in Oostfriesland slechts voorafgegaan door de verbranding van twee tovenaarsen in Jever een jaar eerder[10]. Evenals in Oostfriesland, waar twee groepen tovenaars en tovenaarsen berecht worden, gaat het ook in Appingedam om een groep: aanvankelijk vier of vijf vrouwen uit Appingedam en Farmsum, evenals in Oostfriesland ook hier met een man als „hoeftheer". Wat later worden dan nog meer tovenaarsen gepakt: drie in Farmsum en Appingedam[11], twee in Godlinze[12] en een in Bierum[13]. Deze laatste is de „matroensche", die de anderen het toveren geleerd had. De structuur van de Damster groep komt overeen met die van de Oostfriese. Omdat in het Oostfriese proces de beschuldigden al direct zonder tortuur veel bekend hebben, kunnen wij daaruit tenminste enig inzicht krijgen in de realiteit achter de bekentenissen.

De Appingedamster tovenaar was een vermogend man: hij had wel tweehonderd rijders 's jaars aan renten. Hem brak de „boese viant" de nek, toen men hem op de ladder wilde binden om hem te pijnigen. Wij zien dat vaker met rijke lieden; men neemt aan, dat zij de beul omkochten om hen een snelle dood te bezorgen. Het veronderstelde ingrijpen van de duivel werd wèl als een bewijs van schuld gezien; het lijk is daarom ook verbrand. Voordat wij hier dieper op ingaan zullen wij echter eerst de andere Groninger gevallen bezien.

Ook elders worden in 1547 enkele groepjes tovenaars en tovenaarsen ontdekt. Een zo'n groep is uitgeroeid door Christoffel van Ewsum, heer van de Nienoord te Leek, een van de machtigste hoofdelingen van de Ommelanden, en iemand met Oostfriese achtergronden[14]. Hij bedient dan de beide jurisdicties van Vredewold in het Westerkwartier. Van de in totaal vijf tovenaarsen, die hij in 1547 veroordeelt, laten twee zich de nek breken, de ene op het moment dat de wagen voorrijdt om haar naar de brandstapel te brengen, de andere al in de kerker. De laatste die geëxecuteerd wordt is ook hier weer de „matroensche". Zij heeft bekend, „menschen doet toe toueren, ende oeck voele beesten; ende dat koeren wth den velde

10. G. Sello, *Studien zur Geschichte von Oestringen und Rüstringen*, Varel 1898, 76. Omstreeks deze zelfde tijd woedt er ook in de stad Sleeswijk een heksenproces. Zie: D. Unverhau, *Von „Toverschen" und „Kunsthfruwen" in Schleswig, 1548 – 1557*, in: Beiträge zur Schleswiger Stadtgeschichte 22 (1977), 61 – 110. Het artikel van dezelfde, getiteld: *Kieler Hexen und Zauberer zur Zeit der grossen Verfolgung (1530 – 1676)*, in: Mitteilungen der Gesellschaft für Kieler Stadtgeschichte 68 (1981), 41-96, vermeldt geen gevallen uit deze tijd. De beide laatstgenoemde titels dank ik aan een vriendelijke mededeling van Mevr. Dr. M. Gijswijt-Hofstra te Amsterdam; de leiding van de Nordfriesische Wörterbuchstelle aan de Universiteit Kiel was zo vriendelijk, mij de in Nederland onvindbare tekst van het laatstgenoemde artikel te verschaffen.
11. *Jensema* 3, 4, 5.
12. *Jensema* 6.
13. *Jensema* 7.
14. *Jensema* 8, 9, 11, 15.

ghetouert". Het gerucht gaat, dat zij nog meer tovenaarsen heeft beschuldigd[15].

Een derde serie gevallen doet zich, eveneens in 1547, voor niet ver van Jensema's woonplaats Oldehove, en wel in Noord- en Zuidhorn, met uitlopers naar Pieterburen en naar een boerderij aan het Aduarderdiep. Deze reeks wordt ten dele zeer uitvoerig beschreven, maar vormt bij Jensema een apart verhaal, dat pas na gebeurtenissen uit 1554 wordt opgenomen[16]. Allereerst wordt een rijke boerin uit Zuidhorn gearresteerd, Elysabet Micheels, wier moeder, naar men zei, eertijds al door de Drost te Koevorden wegens tovenarij geëxecuteerd was. Op de pijnbank bekent zij, veel koeien in Noord- en Zuidhorn doodgetoverd te hebben. Navraag onder de benadeelden levert een bevestiging op, ook wat de haarkleur van de dieren betreft. Elysabet beschuldigt ook andere rijke en voorname lieden uit Noord- en Zuidhorn, die daarop echter met grote verontwaardiging reageren. Hier dreigen nu zo veel voorname personen vervolgd te worden, dat men Elysabet weer heeft laten lopen, maar haar veel geld heeft laten betalen voor de kosten van gerecht en kerker. Jensema is erg verontwaardigd over deze vrijlating, te meer omdat Elysabets bekentenissen zijn afgelegd in het bijzijn van wel zes of zeven geestelijke en wereldlijke heren, onder wie een notaris. Jensema noemt de grietmannen van Langewold, die Elysabet hebben laten lopen, met name: Rumpt Hekema en Jpe Hayema[17].

Ongeveer gelijktijdig werd ook Fenna Jacobs, de eenogige boerin van het Waschhuis aan het Aduarderdiep gearresteerd op beschuldiging van een jongen – „een onnosel jonghe" zegt Jensema – die bij Groningen buiten de Boteringepoort woonde. Wij moeten dit zeer instructieve geval, dat een keerpunt in de heksenjacht lijkt in te luiden, uitvoerig behandelen. Evenals de beschuldigde Fenna was ook de geconstitueerde redger van Aduard, die de zaak moest behandelen, eenogig. Dat vindt Jensema verdacht: „similis similem sibi querit', soort zoekt soort. De redger nu liet – wellicht mede onder druk van Fenna's familie – haar maar heel zachtjes pijnigen, en dat nog wel terwijl de beul zei, dat er aan haar wel twee of drie tekenen waren, dat zij een tovenaarse was[18]. In dit geval is nu naast

15. *Jensema* 15.
16. *Jensema* 24a tot en met 25d. Wellicht zijn deze gevallen eerst later toegevoegd omdat ze niet tot verbrandingen leidden. Het relaas is hier bovendien veel uitvoeriger en gedetailleerder.
17. *Jensema* 24d.
18. Hoogstwaarschijnlijk had zij enkele gevoelloze plekken. Bij het begin van het onderzoek placht de beul de verdachte helemaal te scheren en vervolgens door middel van speldeprikken gevoelloze plekken te zoeken. Men nam aan, dat de duivel degenen die hem trouw zwoeren even aanraakte; die plek was voortaan gevoelloos. In de Oostfriese zaken, beschreven door Beninga, verklaren verdachten, dat zij bij de inwijding en voorts elk jaar hun schaamhaar moeten afscheren. Ook dat zal dus soms wel geconstateerd kunnen zijn.

de aan het extraordinair proces ontleende tortuur verder de gewone accusatoire Ommelander procedure toegepast, ook dat mogelijk onder druk van Fenna's familie. Want „disse voerscreuen Fenna was starck van vrenden, als Egbert by Groet Stientille dat was hoer broder, ende se hadde oeck vrendin in Gronijngen wonende, ende oeck wal vyff wassen soenen, die al tot mannen gekomen weren, die welcke al quemen toe Aedwert puchende, ende snorckten ende wolden den onnoesel jonghe vant lieuent hebben, segghende, dat Fenne voerscreuen stelde hoer voet ende oeck den hals tijegens den jonghe. Hie solde sulx niet bewysen kennen; jngeualle hie sulx niet doen en konde, solde hie sin hals verboert hebben. Ende die jonghe was seer cranck van vrenden, ende oeck arm van vrenden"[19]. De procedure neemt nu de loop, die men ook in Drenthe vindt, wanneer iemand hoort, dat een ander het gerucht verspreidt, dat hij of zij een tovenaar, respectievelijk tovenaarse is[20].

De van tovenarij beschuldigde daagt de beschuldiger voor het gerecht en verlangt, dat hij daar zijn beschuldiging óf intrekt, óf openlijk herhaalt. Ontkent de gedagvaarde beschuldiger, ooit iets van dien aard over de eiser gezegd te hebben, en kan de eiser ook niet ten genoegen van het gerecht bewijzen, dat hij dat wèl gedaan heeft, dan moet de eiser een geldboete betalen. Die zal hij er waarschijnlijk graag voor over hebben om de praatjes, die er over hem gaan, de kop in te drukken. Komt in het gerecht vast te staan, dat de gedaagde de praatjes heeft rondgestrooid, dan wordt hem gevraagd of hij bij zijn beschuldiging blijft. Trekt hij ze in, dan betaalt hij een geldboete wegens belediging en moet de kwalijke woorden die hij geuit heeft inkloppen. Houdt hij echter voet bij stuk, dan „zet de eiser daar de voet tegen": hij ontkent formeel de juistheid van de beschuldiging en beticht daarmee de gedaagde van smaad. Nu staan er in het gerecht twee onverenigbare beweringen tegenover elkaar. Het gevolg is, dat de beschuldiger zijn beschuldiging moet bewijzen. Slaagt hij daarin niet, dan treft hem de straf, die de wederpartij in het tegenovergestelde geval gekregen zou hebben[21].

19. *Jensema* 25b en 25c.

20. G. Groenhuis, *Toversen en weerwolven; heksen in Drenthe omstreeks 1600*, in: Ons waardeel, tijdschrift van de Drentse Historische Vereniging, Vereniging voor geschiedenis en genealogie 3 (1983), nummer 1, 23 – 28; W. de Blécourt, *Atroce injuriën; een scriptie over toverij in Nederland en haar bestudering met bijzondere aandacht voor Drenthe*. Doctoraalscriptie Antropologie U.v.A., september 1983, offset; V + 188 pag., met bijlage. Vooral p. 68 – 77.

21. „Jtem Soe wie enich persoen betyede mit deverye, moerderye, moertbrant, kercken offte cramen toe schenden, off yenigen puncten desser gelyken, de lyff an roeren, woe die oick gelegen sint, ende dair geen geruchte offte suspicie van were, soe sall dat recht kennen offte de betyer synen voet beden ende setten sall dan niet. Ende kende dat recht, dat hie synen voet setten sollde, ende wolde des dan niet doen, soe boete hie den onschuldigen mit hondert olde schilde ende breket de Stat ende lande vyfftich schilde. Wiet niet en hevet inden guede, die betaelt mitten bloede." GA Groningen, Register

In het geval van Fenna van het Waschhuis was de dood op de brandstapel nu de inzet van de strijd, tenminste als de „onnoesel jonghe" bij zijn beschuldiging bleef. Maar bedenkende, dat hij met zijn weinige en arme verwanten niet gemakkelijk zou kunnen winnen van Fenna met haar vele en machtige familieleden, trekt hij zijn beschuldiging in, „seggende: Ick en weet van Fennen anders niet dan goet". Fenne wordt nu vrijgelaten, zeer tot ongenoegen van de beul en van Jensema[22]; de arme jongen, die geen kans ziet, de in Groningerland inderdaad hoge boete van 150 oude schilden te betalen, wordt gegeseld, want „Wiet niet en hevet inden guede, die betaelt mitten bloede". Niet lang daarna worden in Pieterburen een aantal tovenaarsen gepakt en veroordeeld, die verklaren, dat Fenne hun het toveren geleerd had en hen daartoe had omgekocht. Fenna was hun „matroensche". Fenna's familie zegt daarop, dat zij wel naar het huis Ten Dijke zal komen om zich te verantwoorden. „Man die daer niet en quam dat was Fenne. Dan sie toech nae Winsum, in alle maneren off sie hoer verdedingen wolde, ende toe Winzum comende wystmen niet waer Fenne voerscreuen stoeff off vloech. Ende die anderen storuen daervp, woe dat Fenne voerscreuen een matroensche was van alle ander touenarsen". Onderduikend had Fenne het vege lijf gered[23]. De inheems-Groningse en ook Drentse procedure met voetzetten is een van de remmen geweest op de vervolging van tovenaars en tovenaarsen. In Drenthe heeft ze in bijna alle gevallen de heksenprocessen als het ware in de kiem gesmoord. Recent onderzoek van De Blécourt heeft maar heel weinig procedures aan het licht gebracht, waarin dat niet gelukt lijkt te zijn[24].

Terug naar het geval van Fenna Jacobs. Hier was naast de landrechtelijke procedure met voetzetten ook al een extraordinair proces aan de gang. Fenna was al door de beul op „tekenen" onderzocht en ze was al getortureerd, zij het „mit een vossen start ende mit eenen flassen streeck"

Feith 1491.4 (vgl. ook het concept, ibidem 1492.29); uitgegeven door M. Oosterhout e.a., *Pax Groningana, 204 oarkonden út it Grinzer Gemeente-archyf oer de forhâlding Grins-Fryslân yn de fyftjinde ieu* (Estrikken, Teksten en stúdzjes op it mêd fan de Fryske tael en skriftekennisse 49), Grins 1975, 70 (rig. 128 e.f.). Friese gevallen van „voetzetten" (*fotka*): *Oudfriesche oorkonden*, ed. P. Sipma, II nr. 91, alin. h, en: *Snitser recesboeken 1490 – 1517*, ed. M. Oosterhout, Assen 1960, nr. 42 (rig. 19). De voetzetprocedure is in het Noorden tamelijk algemeen. Zo komt ze bij voorbeeld ook nog voor in de *Selwerder Costumen van 1571*, in: Verhandelingen ter nasporing van de wetten en gesteldheid onzes vaderlands ... door ... Pro Excolendo Jure Patrio (verder aangeh. als *Verh. PEJP)* 6 (1846), 641: „Item die den anderen hetet dieff, schelm, ofte mordenaer ofte dergelycken in haestigen moede, ende daer niet by blift, die breket een marck; blift hie daer by die dat gesecht heft, die moet sulckes bewysen oft moet daervoer in die stede staen vnd voer sodanige man gestraffet worden, daer hie den anderen voer gescholden heft."

22. *Jensema* 25c.
23. *Jensema* 25d.
24. W. de Blécourt, *a.w.* (boven, n. 20), 70 en 78 – 79. Zie voor de vervolging van kapitale delicten in Drenthe ook: I.H. Gosses, *De organisatie van bestuur en rechtspraak in de Landschap Drente (tot den tijd der Republiek)*, Groningen – Batavia 1941, 298 – 300.

– heel zachtzinnig dus – omdat de redger de beul remde. De rechter kan geoordeeld hebben, dat er tegen Fenna te weinig aanwijzingen waren om herhaalde en krachtiger tortuur te rechtvaardigen, en onder zachte tortuur had ze blijkbaar niet bekend. In het extraordinair proces hing nu eenmaal veel af van de manier waarop de rechter de procedure stuurde. Dat kon voor de verdachte ongunstig uitpakken, maar ook wel gunstig, zoals hier.

Er zijn in 1547 voorts nog twee geïsoleerde gevallen. Op 10 augustus werd een metselaar uit Leens verbrand, die zo snel werkte, dat twee of drie opperlui hem niet konden bijhouden – maar, zegt Jensema, hij had onzichtbare hulp. En uit elk huis waaraan hij eens gewerkt had, kreeg hij elk jaar „zekere dienst"[25]. Zo te zien is hij het slachtoffer van concurrentienijd geworden. Hij was in ieder geval een heel ander type tovenaar dan de anderen. Maar op de realiteit achter de heksenprocessen zullen wij aanstonds nader ingaan.

Het tweede geval is er een van geslachtsgemeenschap met een dier. Dat zouden wij in het geheel niet met tovenarij in verband brengen, en in de literatuur wordt dat voorzover ik weet ook nergens gedaan. Misschien telde Jensema het voornamelijk mee omdat ook bij het *crimen nefandum* de brandstapel de dader wachtte[26].

Na 1547 stokt de vervolging. Jensema bericht ook waarom dat het geval is: „anno XLVII weren daer soe voele besecht, dat die eene den anderen heuet bescarmpt (soemen secht), want daer weren op ijtlijcke plaetsen lueden besecht, die niet ghenomet wolden wesen"[27]. De voornamen gingen de middelmatigen en de armen beschermen[28]. En op een andere plaats constateert Jensema, dat er na 1547 niemand meer gearresteerd is, „al hoe wal dat sie besecht waren ende in quade suspitie stonden"[29]. De rechters zagen blijkbaar verder van vervolging af; wij komen daar nog op terug. Het jaar 1547 levert echter dan toch waarschijnlijk tweeëntwintig verbrandingen op, eenentwintig wegens tovenarij, één wegens bestialiteit. Slechts twee vrouwen ontsprongen de dans, de ene door zich vrij te kopen, de andere door onder te duiken toen ze, na vrijgelaten te zijn, opnieuw werd beschuldigd.

Pas in 1552 wordt er weer actief op tovenaars en tovenaarsen gejaagd;

25. *Jensema* 14.
26. *Jensema* 12. Vergelijk voor gelijkstelling van tovenarij en sodomie ook: *Selwerder Landrecht van 1673*, boek 5, art. 41: „Moort-branders, die ander Luiden huysen in de brandt steecken; *Tovenaers; Die stomme sonde begaen, ofte tegens de natuire sondigen met een beest, ende het beest waer mede de sonde bedreven is*, sullen aen een staecke gebonden ende verbrandt worden." (cursivering van mij, PG). „Stomme sonde": *crimen nefandum*, homosexueel gedrag.
27. *Jensema* 16.
28. *Jensema* 24c en d.
29. *Jensema* 24f.

uit de tussentijd vermeldt Jensema slechts één zielig, en ook in zijn ogen niet erg overtuigend geval. In Langewold wordt in 1550 een vrouw gevangen genomen, getortureerd en verbrand nadat ze zich zelf had aangegeven, „segghende sie niet salijch konde worden aleer sie hoer recht hijr ontfanghen hadde". Zij beschuldigt ook haar dochter en haar nog jonge kleindochtertje. De dochter is gearresteerd, de schoonzoon duikt onder (wat hem in Jensema's ogen hoogst verdacht maakt), maar van verdere executies verneemt men niets. De grietmannen zullen de zaak wel zwak gevonden hebben; ook Jensema wil niet alles geloven, wat de oude vrouw gezegd heeft[30].

In 1552 begint dan een nieuwe heksenjacht. Toch is er inmiddels wat veranderd. Het komt nog slechts éénmaal voor, dat een rijke boerin zich de nek laat breken om aan een ergere dood te ontkomen[31], en er vallen veel minder doden. Over het algemeen lijken vooral personen wat aan de rand van de samenleving nog wel eens het slachtoffer van de vervolging te worden.

Jensema, die zelf in Humsterland geen rechtersfunctie uitoefent, krijgt de processen in 1552 dicht bij huis. Katherina toe Mensema wordt op de Humsterlandse uiterdijk verbrand. Zij had bekend, dat de duivel zelf, Racher genoemd, die in de gedaante van een scheepsgezel bij haar thuis kwam, haar het toveren had geleerd. Zij sterft in goed berouw, maar de twee mannen, die zij beschuldigd heeft, de meiers Grote Gheert te Barwert en Walle te Kenwerd, ontspringen de dans. Jensema, die deze mannen wel kent, vindt, dat de instructie slecht gevoerd is: je had Walle gewoon kunnen ondervragen, en uit zijn antwoorden had je genoeg kunnen opmaken. Over Grote Gheert hadden er al lang geruchten gelopen, maar hij was tegen de verspreiders daarvan nooit in rechte opgetreden. Dat leverde een verdenking tegen hem op[32]. Een opmerkelijke stelling van Jensema: wie zich ten onrechte als tovenaar gedoodverfd ziet, moet maar met een voetzet-procedure optreden.

Maar Walle en Gheert hadden blijkbaar goede vrienden, want er kwam een mandaat van de Hoofdmannenkamer om hen onverwijld los te laten als er geen nieuw bezwarend materiaal was gevonden. De grietmannen van Humsterland hadden de bewijzen blijkbaar al eerder aan de Hoofdmannenkamer voorgelegd, en die had ze toen al onvoldoende gevonden. Jensema schrijft het mandaat over; hij vindt Stadhouder en Hoofdmannen hoogst verdacht. Over het algemeen noteert Jensema trouwens, welke rechters welke beslissing hebben genomen. Naast in zijn ogen goede felle heksenjagers zijn er ook lakse, die Satan in de kaart spelen. Het jaar 1552 eindigt zo met één verbranding – Katherina toe Mensema – en twee op bevel van de Hoofdmannenkamer gestaakte vervolgingen.

30. *Jensema* 17a en b, 18a, b en c.
31. *Jensema* 23.
32. *Jensema* 19 en 20.

Begin 1553 loopt een ander, zeer instructief geval uit op de dood van de beschuldiger[33]. De Ezinger kleermaker Bartolt, een geboren Brabander, had beweerd, dat hij kon zien, wie toveren kon. Hij beschuldigde de meier Wibbe Cornelis, broer van Grote Gheert van Barwert, en diens vrouw, dat ze Anna Zuttema – blijkbaar familie van hun landheer – zodanig betoverd hadden, dat die een dood kind had gekregen. Uiteindelijk heeft Bartolt moeten bekennen, dat hij zelf het ongeboren kind dood getoverd had, en dat hij van de aanvankelijk beschuldigden, en ook van Grote Gheert, niet anders wist dan goed. Hij wordt, gelijk gezegd, verbrand.

Ook in dit geval zijn de beschuldigden waarschijnlijk een procedure met voetzetten begonnen. Daarin moet dan de beschuldiger zijn aanklacht herhaald en bevestigd hebben, maar toen het op bewijzen aankwam, heeft hij jammerlijk gefaald. Op zichzelf was dat voldoende geweest om hem op de brandstapel te brengen, maar de rechter heeft nu waarschijnlijk Bartolt net zo lang laten tortureren, tot hij zelf bekende[34]. Hij heeft gezegd, dat er nog veel meer tovenaars in de buurt wonen: wel drie of vier in het redschap van Onno Tamminga, en ook nog ettelijke in andere jurisdicties in de Marne. Maar noch Onno Tamminga noch een van de andere redgers komt in beweging; de vervolging stopt.

Een sociaal wat marginale figuur, een uit Brabant afkomstige kleermaker, delft het onderspit tegen een boerenechtpaar (al waren dat ook meiers), zoals ook eerder al de arme jongen bij de Boteringepoort het had moeten afleggen tegen de welgestelde kloostermeierse van het Aduarder Waschhuis en haar familie. In het Westen van de provincie komen hierna voorzover wij weten geen heksenprocessen meer voor.

Met de verbranding van Bartolt komt het aantal executies naar Jensema's telling op zesentwintig; wij komen niet verder dan vijfentwintig[35]. In 1554 twee slachtoffers: een jong meisje en een rijke oude vrouw, die haar het toveren geleerd had. De oude vrouw laat zich in de gevangenis de nek breken[36]. De beide vrouwen beschuldigen nog vele anderen, maar van de vervolging daarvan verneemt men niets: eerst in 1557 vinden vol-

33. *Jensema* 21.
34. De procedure met voetzetten lijkt in het Groninger rechtsbewustzijn rond 1550 nog min of meer het karakter van een godsoordeel gehad te hebben – een soort gerechtelijk duel, maar dan met moderne bewijsmiddelen. Over het algemeen valt trouwens het lang voortleven van „primitieve" gedachten op: de terechtstellingen geschieden in veel gevallen nog op de uiterdijk (zie *Jensema* 10, 14, 19) – de „northhalde tre": de naar het noorden gerichte boom, de galg, placht ook in de elfde eeuw al aan de kust te staan. Naar het Selwerder Landrecht van 1673 wordt nog, evenals in de elfde eeuw, ook het dier geëxecuteerd, waarmee sodomie is bedreven: boven noot 26, en vergelijk het Friese Seendrecht: XI.46 (p. 192-193) in: *Westerlauwerssches Recht I, Jus municipale Frisonum, erster Teil*, hrsg.v. Buma-Ebel-Tragter, Göttingen [1977] (Altfriesische Rechtsquellen 6). In onze tekst, *Jensema* 12, wordt de executie van het dier echter niet vermeld.
35. *Jensema* 22. De verbrande sodomiet is meegeteld.
36. *Jensema* 23.

gens Jensema weer executies plaats. De gevallen van 1554 doen zich voor in het Oldambt, waar de stad Groningen dan de jurisdictie heeft. Ambtman is Barnier Jarges, de halfbroer van Coppen Jarges. Waarschijnlijk bestond er toen in criminele zaken nog geen hoger beroep op Burgemeesters en Raad van de stad[37]. Dit geval is een unicum, want verder zijn ons uit de stad of haar jurisdicties in het geheel geen heksenvervolgingen bekend. Daarover later meer.

In 1557 begint er een nieuwe vervolgingsgolf, al weer in Appingedam[38]. Twee tovenaarsen worden verbrand, maar zij beschuldigen vele anderen, daaronder Heer Rommert Bouwsema, de pastoor van Uitwierde, ten Noordoosten van Appingedam: „jn alle plaetzen daer sie hoer dansen ende fest geholden hadden, daer was heer Rumbert altoes by, an ende ouer gewest". Uit de procedures die er tegen deze priester gevoerd zijn, een voor de Hoofdmannenkamer en een voor verschillende geestelijke gerechten van het bisdom Munster, kennen wij een groot aantal stukken: in het archief van de Hoofdmannenkamer is het dossier in deze zaak bewaard gebleven[39]. Tegelijkertijd loopt dan ook de procedure voor de geestelijke gerechten – uiteraard bestrijden wereldlijk en geestelijk gerecht elkaars competentie. In 1562, na vijf jaar procederen, beslissen de Staten, dat de zaak ter afdoening aan de Munsterse officiaal moet worden overgelaten; een eindvonnis bevat ons dossier niet. Kort tevoren waren echter de beide gerechten het er al over eens, dat Heer Rommert vrij uit moest gaan; als wij goed zien, liep het geschil dus alleen nog over de competentie.

Toch had, als wij aan de overgeleverde getuigenverklaringen enig geloof mogen hechten, Heer Rommert niets nagelaten om zich verdacht te maken. Na een ruzie met een buurman was hij diens land rondgelopen, uit elke sloot het water proevend. Daarna kon de buurvrouw zes weken lang geen kaas maken, terwijl dat anders altijd uitstekend gelukte. Toen zelfs het maken van een zoetemelkse kaas verkeerd leek te gaan, hadden de kinderen de daarvoor bestemde melk opgedronken, maar waren daar erg ziek van geworden. Ook hebben de koster en diens broer, toen zij eens Heer Rommerts beurs onder zich hadden, daarin een met zijde omwoelde

37. In civiele zaken bestond dit appèl van 1536 af wel. Zie A.S. de Blécourt, *Oldambt en Ommelanden*, Assen 1935, 159 – 160, 333 (stuk 41). Van het crimineel gericht van Selwerd bestond in ieder geval geen beroep: J.A. Feith, *Het gericht van Selwerd, bijdrage tot de vaderlandsche rechtsgeschiedenis*, Gron. 1885, speciaal 180 e.v.

38. *Jensema* 27a tot en met 27e.

39. RA Groningen, Hoge Justitiekamer (verder gecit. als *HJK*) 494. Dit proces is onderzocht door Peter Priester voor een referaat ten behoeve van een werkcollege van Prof. Dr. A.F. Mellink, 1981. Van de tekst, die hij samen met Anton Barske onder de titel *„Groningen bezeten"* heeft opgesteld, is een exemplaar in typescript aanwezig op het RA Groningen. De auteur was zo vriendelijk mij een ander exemplaar toe te zenden; daarvan wordt hier dankbaar gebruik gemaakt.

muskaatnoot en een eveneens met zijde omwonden kluitje dof kroeshaar gevonden, dat van een lijk afkomstig leek te zijn. Zij zelf, en ook de organist aan wie zij een en ander hadden laten zien, vonden dat hoogst verdacht. Van zijn kant beschuldigde echter Heer Rommert zijn parochianen en de kerkvoogden van ketterij; hij zelf pretendeert dus goed katholiek te zijn. Hij had een concubine en verscheidene kinderen, maar dat wordt hem nergens verweten[40]. Uit het oudste protocol van de Hoofdmannenkamer blijkt, dat Heer Rommert ook met vele anderen processen heeft gevoerd; hij was minst genomen een lastpak[41]. Daar Heer Rommert vrijuit gegaan is, blijft het in 1557 en de eerstvolgende jaren bij twee verbrandingen.

De laatste door Jensema opgetekende gevallen doen zich in 1562 voor. Het gaat daar om vier vrouwen uit Uithuizen en een uit Sauwerd[42]. Twee van de Uithuisters lijken opgevallen te zijn door te veel originaliteit: zij hadden een afgericht fret en bekenden, dat dit hun, als zij hem dat opdroegen, boter en melk bracht. Men hield het fret voor een gedaante van de duivel[43]. Volgens Jensema komt daarmee de som van de verbrandingen op vijfendertig. Indien het getal zesentwintig, dat hij voor 1553 opgeeft, juist is, klopt dat wel.

Jensema is voor 1567 overleden, ongeveer zeventig jaar oud. Buiten de door hem opgetekende serie kennen wij nog twee latere heksenvervolgingen. Een daarvan, die op een verbranding is uitgelopen, doet zich al weer voor in Appingedam, waar trouwens in de zeventiende eeuw de synode nog herhaaldelijk tegen duivelbanners moet optreden[44]. Op het jaar 1587

40. Dat een priester een concubine had, was in de Middeleeuwen, en ook nog in de zestiende eeuw, niet ongebruikelijk. H.O. Feith, *Geschiedkundig betoog, dat de priesteren, reeds vóór de vijftiende eeuw, in de Vriesche landen, tusschen het Vlie en de Wezer zoo als overal elders, leefden in den ongehuwden staat* (Verh. PEJP 6 (1846), 265-596) betoogt, dat wat voor een gehuwde staat werd gehouden, concubinaat was. Vgl. ook J.J. Woltjer, *Friesland in Hervormingstijd*, Leiden 1962, 64 – 67. Heer Rommert spreekt met een wat twijfelachtige elegance van „my, myn kynder, ende oer moder (de van allen vromen wort bedanket)" (RA Gron., *HJK* 494, stuk 21, van 25 mei 1558).
41. Vgl. RA Gron. *HJK* 52, p. 350 (1553): vrede gelegd tussen hem en Hinderick Boesegge inden Damme; p. 380 (1559): Peter Lubbert heeft hem betaling van een schuld aangeboden; hij weigert echter kwitantie te geven. Uit de processtukken in zijn tovenarijproces (*HJK* 494) blijkt, dat hij ook voortdurend met kerkvoogden en dorpelingen overhoop ligt over inkomsten uit goederen, waarvan hij beweert, dat zij tot zijn prebende behoren.
42. *Jensema* 28, 29a en b, 30.
43. Het fret, albinovorm van de bunzing, laat zich goed africhten. Het wordt ook thans nog wel gebruikt om konijnen te jagen. In dit geval nam men aan, dat Satan de gedaante van een fret – inderdaad een fel, agressief dier – had aangenomen. Dit is het enige mij bekend geworden geval uit Friesland en Groningen van een *familiar*, een huisdier, waar vrijwel geen Engelse heks (en geen sprookjesheks!) zonder kon.
44. J. Reitsma, *Groninger duivelbanners in de zeventiende eeuw*, in: Groningsche volksalmanak 1901, 67 – 81.

noteert Abel Eppens in zijn kroniek[45] de vervolging van een tovenaarse, al weer in aansluiting op een Oostfriese vervolgingsgolf. Hier wordt een Walinne, de vrouw van een soldaat, er van beschuldigd een officier betoverd of vergiftigd te hebben. Zij wordt gegrepen na een uiterst dubieuze proef[46]. De redger verhoort haar; zij bekent en zegt, dat zij de „mestersche" is over wel driehonderd tovenaressen, waaronder dames uit de eerste kringen van Appingedam. Zij wordt ter dood veroordeeld, maar van verdere vervolging verneemt men niets[47].

Nog weer veel later, in 1597, is er een vrouw in het Oldambt gevangen gehouden op beschuldiging van toverij. Zij had bekend deel te hebben uitgemaakt van een groep tovenaarsen, die gelijktijdig in Westerwolde berecht is en waarvan er drie verbrand zijn[48]. Wat er met haar gebeurd is, blijkt niet.

De Westerwoldse gevallen behandelen wij niet. Terecht heeft Van Winter betoogd, dat dit landschap geen deel uitmaakte van de provincie Stad en Lande. En ook al zou men willen stellen, dat het in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw, als het door de stad Groningen in leen wordt gehouden van de Staten Generaal, allengs toch in allerlei opzichten wel naar de provincie is toegegroeid, in de zestiende eeuw is daar zeker nog geen sprake van[49].

45. *De kroniek van Abel Eppens tho Equart,* uitg. d. J.A. Feith en H. Brugmans, dl. II (Werken Hist. Gen., derde serie 28), A'dam 1911, 475-477. De betreffende passage was eerder al afgedrukt in *Gron. Bijdr.* 7 (1870), 318-319; daaruit weer in *Hausb.* 108-109. Ook in Oostfriesland woedt dan weer een heksenjacht. In Kiel is in 1587 eveneens een heks ter dood gebracht, een „leermeesteres" nog wel, die trouwens ook haar eigen kinderen vermoord had. Zie D.Unverhau, *Kieler Hexen und Zauberer zur Zeit der grossen Verfolgung (1530 – 1676),* (vgl. boven, n. 10), 45, 49-51. Zover ik kan zien is dit het enige geval waarin een Kieler vervolging synchroon loopt met een in Oostfriesland en Groningen. Ook hier echter lijkt er geen verband te bestaan, daar het om een ander type heks gaat.

46. Men giet haar namelijk een schelp met een bepaald vocht over de rug, dat de eigenschap heet te hebben, tovenaarsen buiten zinnen te maken – waarschijnlijk dus een van die brouwsels, waarmee tovenaars en tovenaarsen zich plachten te bedwelmen. Daarover nader onder, noot 63. Als heksenproef heb ik deze methode nergens anders gevonden.

47. De tekst van Abel Eppens is althans mij niet helemaal duidelijk. Hij lijkt aan te nemen, dat vooral „papisten" in tovenarij geloven. Ook een besmettelijke veeziekte wordt zonder bewijs aan tovenarij geweten. Abel vermeldt allerlei vreemde verhalen over pacten met de duivel, daaronder dat van „Faustus, die Ciceronem ock vermeende tkonen verwecken vm ener sijner oratien tseggen". Ik ga hier niet nader op in; Dr. W. Bergsma bereidt een studie voor over Abel Eppens, waarin hij deze passage uitvoerig zal behandelen.

48. H.O. Feith, *Bijdragen tot de geschiedenis der heksenprocessen in de provincie Groningen,* in: BVGO, 2e reeks 1 (1859), 53-54 – uit RA Groningen, *HJK* 2276.

49. P.J. van Winter, *Westerwolde Generaliteitsland.* Assen 1948. Vergelijk ook de ontwikkeling van het kaartbeeld van de provincie in: J.J. Vredenburg-Alink, *De kaarten van Groningerland.* Uithuizen 1974. Eigenlijk pas op de „tweede borgenkaart", die van Beckeringh, 1781, is Westerwolde volledig bij de provincie geïncorporeerd: *aldaar,* t.o. pag. 81. Op

Het lijkt niet waarschijnlijk, dat er voor 1547 vervolgingen van enige omvang in Groningerland geweest zijn. Na 1562 kunnen er wel enkele meer voorgevallen zijn dan wij hebben kunnen achterhalen, en ook tussen 1547 en 1562 kan er nog een enkele meer geweest zijn, ofschoon Jensema, gespitst als hij op deze zaken was, er zeker niet veel gemist zal hebben. Verder archiefonderzoek lijkt weinig zinvol: er is maar weinig archiefmateriaal betreffende het Groninger platteland overgeleverd uit het tweede en derde kwart van de zestiende eeuw, en dat is al onder veel ogen geweest.

Wij zullen nu trachten enkele conclusies uit ons materiaal te trekken. Eerst over de daden van de tovenaars en tovenaarsen, daarna over de vervolging van die daden.

Duidelijk is, dat er onder de beschuldigden vogels van diverse pluimage zijn. In 1547, het jaar, waarin verweg de meeste executies hebben plaats gevonden, en weer in 1552 en 1562 overheerst sterk het ook elders veel voorkomende type: groepen vrouwen, vaak aangevoerd door een man als „hoofdheer" en een of meer leermeesteressen, die als „matroensche" worden aangeduid[50]. In het verhaal van Jensema wordt hun soms het veroorzaken van schade verweten: het dood toveren van vee[51] en mensen[52], het vernietigen van de graanoogst[53], het optreden als „melktoversche"[54]. Maar eigenlijk nog opmerkelijker is, dat Jensema in andere gevallen in

de „eerste borgenkaart", t.o. pag. 65, is daar nog geen sprake van. Vgl. ook *a.w.* p. 18 e.v. en de afbeeldingen 52 en 47 e.v. In Westerwolde is de heksenjacht nog laat in de zestiende eeuw zeer fel geweest. Vgl. het in n. 48 aangehaalde artikel van H.O. Feith en het boven, n. 39 aangehaalde referaat van Priester en Barske, waarin de laatstgenoemde het bekende Westerwoldse proces (RA Gron., *HJK* 2276) behandeld heeft. Hij heeft helaas geen gebruik gemaakt van de in het GA Groningen berustende *„Ontfanck van breucken des Gerichtes Westerwolde, 1567 – 1667"*, waarvan C.J. en R.M.A. Wegman een transcriptie hebben gemaakt, die in typescript eveneens in het GA Groningen aanwezig is. P. 44 – 59 van dit typescript bevatten talrijke rekeningposten uit de jaren 1586 tot en met 1589 voor executies en tortuur; er blijkt zeer fel en langdurig getortureerd te zijn. Ook nadat Westerwolde Generaliteitsland geworden is gaat de Drost met de heksenjacht door – zijn practijk lijkt bij die van het aangrenzende Duitse gebied aan te sluiten – totdat in 1597 een boerenfamilie krachtig terugslaat. Uiteindelijk sauveren de Staten Generaal hun Drost door middel van een voor hem gunstig juridisch advies, maar de Stadhouder Willem Lodewijk steekt dan toch een stokje voor verdere vervolgingen.

50. *Jensema* 4, 27d (hoofdheer); 7, 15, 25d (matroonse). Vgl. ook 24e, 27e, 28.
51. *Jensema* 15, 24a, 29a.
52. *Jensema* 15, 21, 29a.
53. *Jensema* 15.
54. *Jensema* 25a. Dit melktoveren kan dat zijn, wat ook Heer Rommert Bouwsema verweten wordt: verhinderen, dat het kaasmaken (of het botermaken) gelukt. Maar het zou eveneens kunnen inhouden, dat het vee als gevolg van de betovering geen melk meer geeft.

wezen niets over de daden zegt: „zo veel kwaad als men op een enkel foliovel aan twee kanten kan schrijven"[55], „veel kwaad gedaan"[56]. Tweemaal vermeldt hij, dat een tovenaarse met de duivel geboeleerd heeft[57], eenmaal spreekt een tovenaarse zelf van dansen en feest maken[58]. De laatste bijzonderheden in het wel zeer terughoudende verhaal van Jensema wijzen er toch wel op, dat wij althans de groepjes onder leiding van een „hoofdheer" en een „matroonse" mogen vergelijken met de Oostfriese groepen, waarover Eggerik Beninga zo uitvoerig bericht; temeer omdat de beide Groninger groepen, die wat hun structuur betreft het nauwkeurigst met de Oostfriese overeenkomen – de Appingedamster van 1547 en de groep rond Heer Rommert Bouwsema tien jaar later – in het Oosten van de provincie hebben geopereerd, net aan de overkant van de Eems.

Er is in Oostfriesland in 1543, naar Beninga's getuigenis, nog al heel wat terstond en zonder tortuur bekend[59]. Daarom lijkt het geoorloofd, de verklaringen niet af te doen als hersenspinsels van het gerecht of van het meisje, dat de eerste aanklacht indiende. Het centrum van de hekserij is Riepe, oostelijk van Emden. Aanvoerder van de tovenaressen is Junge Dyude, een man van tachtig jaar, die samen met twee getrouwde boerinnen, de „schoelmesterinnen" in de duivelskunsten, andere vrouwen dwingt mee te doen. De zaak komt ter kennis van het gerecht doordat een meisje van elf of twaalf jaar medewerking weigert en aangifte doet. De aangeklaagde vrouwen lijken aanvankelijk te verwachten dat de zaak wel met een sisser

55. *Jensema* 10.
56. *Jensema* 13, 15, 17, 26, 27a, 28, 29a, 30.
57. *Jensema* 19, 30.
58. *Jensema* 27d.
59. *Hausb.* 123: „... vor erst gelochenet vnnd dennoch wt bedruwynge alles bekant ..."; „Dyt heft se up fryen voeten beliet"; (129, Anm. 1):" den scarprichter eder gene (Borchling leest, m.i. ten onrechte, „geue") pine vor Eren ogen gestelt, dar se syck vor ffruchten dorste"; (130, Anm. 3):", vnd ore doe gene (Borchling leest weer: „geue") pine vor ogen gestelt, dar se syck doer ffruchten dorste". In de Kroniek van Beninga (afgedr. in *Hausb.* 107): „... dat de meerer deel aene pine bekent hebben ...". Wat de lezing „gene" in plaats van „geue" betreft: de UB Bonn was zo vriendelijk, mij een fotocopie van de betreffende bladzijde uit het handschrift toe te zenden. Boven de *n/u* staat geen „u-boog", maar de schrijver is ook niet consequent in het gebruik daarvan. Borchling, die de eerste passage ook het eerst aantrof, heeft aangenomen, dat „gevepine" een synoniem was voor „scarprichter',: „pijn-gever" dus – naar mijn mening een in het Nedersaksisch zeer ongebruikelijke woordvorming. Ik geloof eerder, dat Beninga in deze marginale notitie in dit niet voor publicatie bestemde „huisboek" een syntactische fout heeft gemaakt en bedoeld heeft, dat aan de ondervraagde verdachte geen martelwerktuigen getoond zijn, waardoor ze bang gemaakt werd. Beninga lijkt zich van de twijfelachtige waarde van bekentenis onder tortuur wel bewust geweest te zijn. Juist omdat er zich bij het gerecht nog niet een vaste practijk van heksenvervolging kan hebben vastgezet en ook de verdachten in hun omgeving nog geen foltering van heksen hadden meegemaakt, lijkt het geoorloofd aan te nemen, dat de enkele ondervraging de verdachten niet zozeer heeft „eingeschüchtert", dat ze iets bekend hebben, waaraan ze part noch deel gehad hebben.

zal aflopen. Noch zij zelf, noch ook gravin Anna lijken te beseffen, wat de welhaast onvermijdelijk afloop van het proces zal zijn[60].

Enkele malen per jaar wordt volgens de bekentenissen een bijeenkomst gehouden op een boerderij. Wat daar gebeurt komt overeen met de traditionele heksensabbath: er wordt een heksenketel gekookt waarin allerlei stoffen gaan, en als vlees een bullepees, die direct tevoren van een stier wordt afgesneden – een enkele maal wordt ook iets anders genomen: het hart van een dier, de roede van een hengst. Er wordt om de ketel gedanst, Junge Duyde en de blijkbaar veel jongere duivel hebben gemeenschap met alle vrouwen; men eet uit de ketel, vliegt de schoorsteen uit en verstrooit de verdere inhoud van de ketel over het land, met funeste gevolgen voor de oogst. Des ochtends is men dan weer thuis[61].

Het opmerkelijke van dit verhaal is, dat het beeld van de heksensabbath bij de Oostfriese boerenbevolking bekend is zonder dat er eerdere heksenjachten zijn geweest, waarin rechters de bijzonderheden er tijdens verhoren ingestampt kunnen hebben. Er zitten duidelijke reminiscenties in aan oudgermaanse vruchtbaarheidsriten, die mogelijkerwijs bij de bevolking bekend zijn gebleven en nu van christelijk standpunt uit natuurlijk geduid

60. Ette Poppo Harmens wyff heeft de gravin te voet mogen vallen. Zij krijgt blijkbaar gratie: ze is niet geëxecuteerd en al haar verklaringen zijn in het *Hausb.* doorgehaald. Ook enkele andere vrouwen moeten er met lagere straffen afgekomen zijn: er hebben er meer bekentenissen afgelegd dan er verbrand zijn. De gravin weet blijkbaar niet, hoe een heksenproces gevoerd moet worden; zij vraagt haar raden, hoe „ordentlich myt den pynliken gerychten om te gaen" (*Hausb.* 128-129). Het speciaal voor deze zaak samengestelde gericht (zie boven, noot 9) lijkt met zorg gekozen te zijn uit de bekwaamste deskundigen, waarover men te Aurich kon beschikken. Als de pastoor de vrouwen zegt, dat ze ter dood veroordeeld zullen worden, herroepen zij hun bekentenissen en zeggen, dat ze alleen door de tortuur tot bekennen gebracht zijn. De volgende dag echter bevestigen zij zonder tortuur hun eerdere bekentenissen. Van een enigszins standvastige houding is geen sprake. Of is er toch eerder en zwaarder getortureerd dan Beninga in zijn Hausbuch opgeeft? Het Hausbuch was niet voor publicatie bestemd; zo ergens, dan kon Beninga hier de waarheid neerschrijven!

61. *Hausb.* 124: „In der Christnacht negest vorgangen syn de touerschen up Frederick Dayen warf tosamen gekamen vnd yn syne koeken tosamen gewest, Dar suluest eynen ketel myt sich gebracht, up de delen gesett, dar wurpen se Mentulam taurij in, den se Poppe Harmens steer affgesneden, myt ander materij. dat rorden se wmme vnnd dantzeden dre mael dar wmme her. Als dat gedaen was, nemen se wt den ketell etwas vnnd smerden Junge Dyuden Admissarium suum, syn gebortlit, dar mede. dar nae plegede he schentliche bose lust vnnd vnkuskheyt myt se, vnnd dar nae de duuel suluest myt se alle gelick. wanner se dan myt dem Junge Dyuden vnnd dem duuell sulches hadden geschaffet, soe hadden se dar nae to Dyscke geseten vnnd van den bullen schacht wmme gesneden vnd gedeelt."

„Dar nae synnen se up katten tom schorsteyn wtgefaren up de Acker, eyn deel dar her gedantzet vnnd hebben touerie up den felde gebruket, De ackeren vnfruchtbar gemaket, de materij ruggewartz auer gewurpen, de se dar to hadden bereyt, Vnnd wunderlick gespenst bedreuen vnnd also van den anderen geflagen."

worden als onvruchtbaar makende ceremoniën[62]. Verder lijkt het bepaald niet onwaarschijnlijk, dat men beschikte over smeersels en drankjes, waarin vergiftige plantensappen verwerkt waren[63]. Het gebruik van deze stoffen kan door de „schoolmeesterinnen" aan de anderen geleerd zijn en zo kunnen zij, ofwel gewoon thuis, ofwel op samenkomsten waar men orgiën hield, zich bedwelmd hebben, met het gevolg dat ze een heksensabbath droomden zoals hun die ook weer door de „schoolmeesterinnen" of de „hoofdheer" was gesuggereerd.

Ik geef deze poging tot verklaring graag voor een betere. Maar ze lijkt mij voorshands waarschijnlijker dan de aanname, dat alles alleen aan de ziekelijke breinen van de rechters of aan de overspannen fantasie van een puber ontsproten zou zijn. Er is natuurlijk veel, dat tegen de realiteit van de samenkomsten en orgiën spreekt – alleen al: hoe kwam men na afloop weer thuis? –, maar één bijzonderheid spreekt er toch voor. Ette, Poppo Harmens wyff, had zelf meegeholpen, hun eigen stier dodelijk te mishandelen, en had zich achteraf beklaagd over de schade[64]. Dat moet toch vrij algemeen in het dorp bekend zijn geweest: de dode, zeer specifiek mishandelde dieren moeten de volgende morgen toch gevonden zijn. Had men wellicht in het dorp wèl een vermoeden wat er zich afspeelde, maar zweeg men uit angst?

Het relaas van Beninga, die als raad van de gravin het gerecht voorzat, lijkt in dit opzicht zeer belangrijk. De Groninger groepjes, die enkele jaren later ontdekt worden, kunnen al veel uit verhalen over de Oostfriese processen geleerd hebben: de afstand is klein en de verbindingen waren goed. Van het doden van mensen en vee en van het vernietigen van de oogst kunnen wij ons aan de hand van het Oostfriese materiaal tenminste enigszins een voorstelling vormen. Van melktoveren spreekt Beninga nergens.

Als wij aannemen dat er inderdaad dergelijke groepjes bestaan hebben, levert dat ook één mogelijke verklaring voor de observatie, die Midelfort

62. Mevrouw Mr. drs. M. Tragter-Schubert was zo vriendelijk, mij oudgermaanse parallellen aan te dragen. Daar zijn zeer duidelijke en treffende bij. Het zou te ver voeren, ze hier op te sommen.

63. Johannes Wier, *De lamiis*, cap. XI, geeft een overzicht over de ingrediënten van heksenzalf, dat hij ontleent aan Joannes Baptista (della) Porta, Neapolitanus, *Magia naturalis, sive de miraculis naturalium*, lib. 2, cap. 26. Daar vindt men dit inderdaad in de wat latere, meer uitgebreide drukken. Prof. Dr. F.H.L. van Os, emeritus-hoogleraar in de farmacognosie en de Galenische farmacie van de RU Groningen, was zo vriendelijk mij mee te delen, dat men bij de ontwikkeling van psycho-pharmaca wel was uitgegaan van de werkzame bestanddelen van heksenzalven. Vergelijk ook M.A. van Andel, *Klassieke wondermiddelen*, Gorinchem 1928, vooral 130-146. Een bekend schilderij van David Teniers de Jongere toont het insmeren van de rug van een tovenares met de zalf. Zie over deze zalven thans ook: D. Unverhau, *Kieler Hexen und Zauberer* (boven, n. 10), 75 – 77.

64. *Hausb.* 127-boven en 125. Deze beide passages zijn weliswaar doorgehaald, maar dat is met alle verklaringen van Ette geschied, hoogstwaarschijnlijk omdat zij door de gravin begenadigd is.

ten aanzien van vervolgingen elders heeft gemaakt, namelijk, dat de „dominosteen-werking" ervan beperkt is[65]: de val van de eerste steen sleept wel een paar andere mee, maar de reeks houdt toch ook weer op. Het hele gezelschapje was immers op een gegeven moment opgerold. De enig mogelijke verklaring is dat echter zeer zeker niet; Jensema noemt er twee andere: de verdachten gaan elkaar op een gegeven ogenblik beschermen[66], en de rechter schrikt er voor terug steeds meer mensen te vervolgen[67]. Met name op dat laatste aspect moeten wij aanstonds nog nader ingaan.

De beide al genoemde Appingedamster groepen, elk met een hoofdheer en een matroonsche, behoren zonder meer tot het Oostfriese type. Voor de groepen zonder hoofdheer is dat misschien wat minder zeker. Maar er zijn ook gevallen van een heel andere aard.

De sodomiet kunnen wij helemaal ter zijde laten; hij hoort voor ons gevoel niet in het rijtje thuis. Maar ook de Langewoldster vrouw, die zich zelf en haar dochter en kleindochtertje aangeeft is in ons materiaal uniek. Zij maakt de indruk, geestesziek te zijn geweest. Weer een heel ander geval is dat van de snelmetselaar van Leens. Het lijkt aannemelijk, dat hij een man was, die wat buiten de dorpsgemeenschap stond en zijn concurrenten afgunstig maakte door zijn uitzonderlijke productiviteit. Omdat hij het werk placht aan te nemen verdiende hij grof. Dat kan ook zijn klanten slecht aangestaan hebben, en de kwaliteit van zijn metselwerk kan slecht geweest zijn. Had hij misschien een arbeidsbesparende, zorgvuldig geheim gehouden uitvinding gedaan? Wij weten het niet.

Bezien wij nu ook de beide Humsterlandse meiers, die dank zij de Hoofdmannenkamer de dans ontsprongen, wat nader. Jensema kende tenminste Walle uit Kenwerd wel, en ook Grote Gheert uit Barwerd woonde vlak bij hem. Hij was er van overtuigd, dat zij tovenaars waren. Zij waren geen eigenerfden maar meiers, beklemde meiers zouden wij nu zeggen, en

65. H.C.E. Midelfort, *Witch hunting and the domino theory,* in: J. Obelkevich (ed.), Religion and the people, 800 – 1700, Chapel Hill 1979, 277-288. De Oostfriese en Oost-Groninger groepen bestaan uit verscheidene vrouwen, met telkens maar één man, de „hoofdheer". In het Oostfriese proces is deze man (Junge Dyude) als de leider en aanstichter beschouwd; hij is als eerste verbrand. De vrouwen, misschien met uitzondering van de „schoolmeesterinnen", werden door hem gedwongen mee te doen en waren dus in wezen slachtoffers, die niettemin omdat zij sexueel contact met de duivel hadden gehad toch – a.h.w. om hygiënische redenen – verbrand moesten worden. Daar de orgieën, waar ook de duivel aanwezig is – zie boven, n. 61 – centraal staan, ligt het voor de hand, dat er veel vrouwen moesten meedoen. Naar de toen gangbare voorstelling immers was Satan mannelijk, heterosexueel en op dit gebied onverzadigbaar. In een randglosse (*Hausb.* 127, n. 5) geeft Beninga een beschrijving van het gedrag van de tachtigjarige Junge Dyurre, wiens potentie het gerecht verwonderd had. Het gerecht had daar Bauwe in den Wolde speciaal over ondervraagd. Een bewijs, dunkt mij, dat de rechters niet klakkeloos alles slikten, wat er verteld werd.

66. *Jensema* 16, 24b, c en d.

67. *Jensema* 24c.

vrij zeker mensen van enige welstand en ontwikkeling, die zich via een advocaat tot de Hoofdmannenkamer konden wenden. Er waren in deze tijd veel meiers, wie het goed ging. Elysabet Micheels was daar een van. Zij had wel dertig melkkoeien, en navenant ook mooie paarden, zodat zij zich voor veel geld kon vrijkopen. Fenne Jacobs van het Aduarder Waschhuis was eveneens welgesteld en machtig, mede door haar familie[68]. De beklemhuren van de boerderijen zijn in deze tijd achtergebleven bij de bruto inkomsten van de meiers, zodat deze rijk werden[69]. Dat kan in hun omgeving afgunst gewekt hebben onder de eigenerfden en hoofdelingen.

Katherina toe Mensema, die onder de tortuur erg veel verteld heeft, klaagde de beide Humsterlandse mannen nog op de brandstapel aan, maar spreekt niet van een heksensabbath. De duivel kwam bij haar thuis[70]. Wat kunnen de beide meiers dan misdreven hebben? Alchemie? Wichelarij? Necromantie of kabbalistiek misschien?

Een bijzonder geval lijkt ook de Ezinger kleermaker Bartolt. Hij pretendeert te kunnen zien, wie toveren kan, maar belandt na een procedure met voetzetten zelf als tovenaar op de brandstapel. Duidelijk een buitenstaander, een vreemdeling. Maar hoe kon Bartolt zien, wie toveren kon? Kijken in een kristallen bol of een andere occulte techniek misschien? Ook hij lijkt al weer geen kandidaat voor een heksensabbath.

Ongewone tovenaarsen zijn ook de twee Uithuister vrouwen met het fret. Dit dier laat zich inderdaad goed africhten, maar dat het boter en melk zou kunnen vervoeren is erg onwaarschijnlijk. Men jaagt ook tegenwoordig nog wel konijnen met het fret, en een stuk vlees zou het dier ook wel kunnen stelen, maar daar wordt niet van gesproken. Toch hebben wij ook hier hoogstwaarschijnlijk weer te maken met experimenteerlustige, wat buiten de dorpsgemeenschap staande, wat excentrieke mensen. Is misschien experimenteerlust de noemer, waaronder veel, zoal niet alle tovenarij in Groningerland gebracht kan worden? Er wordt in deze tijd over het algemeen veel geëxperimenteerd. Men kent de verhalen rond Dr. Faustus – ook Abel Eppens kent die. Agrippa von Nettesheim houdt zich eveneens met occulte technieken op, en ook onder de kerkhervormers treft men er aan, wie het experimenteren niet vreemd is. Het leek de moeite waard deze gevallen eens naar voren te halen, al kunnen wij niet tot conclusies komen. Ze zien er in het geheel van de heksenvervolgingen erg ongewoon uit.

Voordat wij nader ingaan op de oorzaken, waardoor de heksenjacht in het Noorden geremd is, moeten wij nu eerst het materiaal uit de provincie Friesland er bij halen. Daar is, voor zover wij hebben kunnen nagaan,

68. *Jensema* 24c en d; 25a en b.
69. W.J. Formsma, *Beklemrecht en landbouw*, in: Historia Agriculturae 13 (1981), 7 – 135, vooral 22 – 27.
70. Katherina zelf spreekt niet van een heksensabbath: *Jensema* 19.

nooit één tovenaar of tovenaarse geëxecuteerd. Van verbonden met de duivel, waardoor anderen schade wordt toegebracht, is daar nergens sprake.

Uit Friesland is ons van 1516 af een zeer goede en naar alle waarschijnlijkheid ook redelijk volledige bron overgeleverd[71]: de serie criminele sententieboeken van het Hof, tot welks competentie deze delicten behoorden. De bij de strafzaken behorende dossiers zijn helaas niet bewaard gebleven. Wel is ons nog een vroeger proces overgeleverd, gevoerd voor de ambtman van Sneek in 1507[72]. Allereerst dit geval.

Het ziet er lelijk uit voor Jella, Peter Oltghers zoon. Hij heeft – blijkbaar in het publiek – gezegd, dat hij zich aan de duivel had overgegeven. Hij bekent dat in rechte ook, maar voegt er aan toe, dat hij dat „uut dronckenscap ende haesticheit" gedaan heeft. Hij ontkent echter stellig, dat hij bovendien het Heilig Kruis vertrapt heeft. Een brede kring van verwanten smeekt om genade. Die verlenen Ambtman en Raad ook: Jella krijgt de doodstraf, die hij verdiend had, voorwaardelijk. Hij zal zijn leven moeten beteren; het moet uit zijn met dronkenschap en dobbelen, en zijn verwanten moeten hem op het rechte pad houden. Over toverkunsten of het toebrengen van schade wordt echter niet gesproken. In zover is het een zeer ongewoon geval.

Niet minder clement is van 1516 af het Friese Hof. Als men in 1531 twee bedelaars en een vrouw arresteert, die beweren dat de vrouw „vanden duyvel beseten" is, constateert het Hof dat dit „nochtans mitter waerheyt zoe nyet bevonden en wordt"; het is derhalve niet nodig te onderzoeken of zij zich zelf aan de duivel heeft overgeleverd, dan wel door een ander behekst is. Na geseling wordt het gezelschap voor eeuwig verbannen[73].

71. J.J. Woltjer, *Friesland in Hervormingstijd,* Leiden 1962, 330, bewijst, dat er in de Sententieboeken arresten ontbreken. Ik heb er echter toch van afgezien, ook de Criminele Rolboeken nog door te werken. Men verneemt daar namelijk over het algemeen heel weinig uit over het delict. Ten bewijze daarvan enige citaten uit de vermeldingen in de Criminele Rol (RA Friesl, recht. arch., *Hof* FF 1) ten aanzien van de onder (ter hoogte van noot 75) besproken zaak van Syouw Hendrix dochter. Op 13 sept. 1541: „...De procureur generael heeft diuerse feyten verhaelt die de geuanghen geperpetreert soude hebben ende jnden libelle bij hem ouergegeuen vuytgedruckt ..."; 19 sept: „Thoff admitteert de parthien huere vermeten te bewysen voer Mr. Hector van Hoxwier'; 11 okt. renunciëren partijen, „fiat publicatio"; 26 okt: „... is gecontendeert dat den voors. Syouw gebannen sal worden een jaer vuyten lande op peyne wel strengelyck gecorrigeert te worden". Zo luidt het arrest inderdaad ook. Wèl blijkt ook een van de „gespeelen" gevangen gezeten te hebben. Tegen haar, Tryn van Franycker, wordt echter op 26 oktober geconcludeerd, „dat die voors. Tryn sal liggen te water ende broode tot des anderen dages nae alderheyligen ...". Daar heeft het Hof geen arrest voor in het Sententieboek laten opnemen. Maar niets wijst in de vermeldingen op de Rol op de aandoenlijke „Liebeszauber,'.

72. *Snitser Recesboeken 1490 – 1517*, ed. M. Oosterhout, Assen 1960, nr. 4326.

73. RA Friesl., rechterl. arch., *Hof* II 1, fol. 95v-96.

Op 14 mei 1538 wordt Anthonis de Backer met het zwaard gerecht. Hij was zich te buiten gegaan aan „toveryen, nigromancien ende andere verboden consten", had ook Gods naam misbruikt en „exorcismen gedaen, spreeckende mytten duyvel". Maar hij had ook een doodslag gepleegd, en daarvoor was de onthoofding een niet eens bijzonder zware straf; het had ook op hangen kunnen uitdraaien. Had het Hof dieper op de contacten met de duivel willen ingaan, dan waren er allicht medeplichtigen gevonden en was de dader verbrand. Maar niets daarvan[74].

Op 27 oktober 1541 wordt Syouw Hendrix dochter voor slechts een jaar verbannen, nadat zij met enige „gespeelen" een hondelever had bereid „om eenige mans daer mede tot huerer liefden te trecken"[75]. Was op dit meisje en haar eveneens gearresteerde vriendin tortuur toegepast, dan was het leed natuurlijk niet te overzien geweest.

Luts Wybes, huisvrouw van Sneek, had gepretendeerd, dat zij „verlooren oft gestoelen goederen met off doer den boesen vyandt" kon vinden of aan het licht brengen. Dit samenspel met de duivel komt haar bij arrest van 23 februari 1544 te staan op een uurlang te pronk staan, gevolgd door uitgeleiding met de stenen om de hals en eeuwige verbanning, meer niet[76].

Met een arrest van 20 mei 1546 begint dan een reeks, die ook na de Opstand van 1580 zonder meer wordt voortgezet. Jacob van Amsterdam wordt voor tien jaar gebannen omdat hij had gepretendeerd, in ruil voor een kruik met tinnen deksel en 10 car. gl. een vrouw weer aan haar verloren goed te kunnen helpen[77]. Een volgende klant, Harmen Wennez., die zich vermeten had, met belezen een betovering van koeien te breken, wordt een half uur te pronk gezet met zijn boeken en papieren om de hals, waarna die boeken en papieren verbrand worden. Hij zelf wordt voor zes jaar verbannen (20 april 1548)[78].

Hier wordt dus al in de veertiger jaren gestraft op de wijze, die bij Statenresolutie van 14 april 1584[79] wordt vastgesteld: „duyvel besweerders, waerseggers, hand-kijckers, butterbelesers" mogen Friesland niet doortrekken en hun diensten aanbieden op straffe van „scandalisatie en bannissement". Hun boeken en papieren moeten in beslag genomen wor-

74. *Ibidem*, fol. 197v-198. Het lijkt aannemelijk, dat er ook onder de Groninger tovenaars geweest zijn de Humsterlandse meiers? Bartolt uit Ezinge? – die zulke „verboden consten" gepraktiseerd hadden.
75. *Ibidem*, fol. 247r/v.
76. *Ibidem*, *Hof* II 2, fol. 13v.
77. *Ibidem*, fol. 47v.
78. *Ibidem*, fol. 92r-93r.
79. Niet afzonderlijk afgedrukt in het *Groot placcaat- en charterboek van Vriesland*, ed. G.F. thoe Schwartzenberg en Hohenlandsberg, Leeuwarden 1768 – (1795), 6 dln. Opgenomen in de *Statuten en ordonnantiën* van 1602, Bk. 2, tit. 17; zie ook boven, n. 4.

den[80]. Het gaat hier niet meer om repressie van tovenarij – de daders pretenderen immers eerder, andermans toverkunsten te kunnen breken! – maar om bestrijding van boerenbedrog[81]. In Friesland is er dus geen spoor van heksenvervolging; er is voorzover na te gaan geen enkele tovenaar of tovenaarse ooit verbrand.

Wij willen nu trachten vast te stellen, waardoor de vervolging in het Noorden zo beperkt is gebleven. Een paar factoren zijn ons al opgevallen. Een daarvan is de procedure met voetzetten, die de verspreider van het gerucht, dat iemand een tovenaar of tovenaarse is, dwingt kleur te bekennen. Houdt hij voet bij stuk, dan moet hij bewijs leveren. Mislukt dat, dan krijgt hij de straf, die in het tegenovergestelde geval de aangeklaagde gekregen zou hebben. De Brabantse kleermaker Bartolt uit Ezinge is zo zelf in de kuil gevallen, die hij voor twee dorpsgenoten gegraven had. Zo'n geval schrikt natuurlijk andere potentiële aanklagers wel af.

Het is merkwaardig, dat het „ordinair" beledigingsproces schorsende werking heeft ten opzichte van het „extraordinair" tovenarijproces. Slechts eenmaal zien wij in de Ommelanden een bijzonder, gemengd geestelijk-wereldlijk gerecht in een tovenarijzaak optreden[82]. Niet dat gerecht echter maar de Langewolder grietmannen krijgen van Jensema de schuld van het vrijlaten van de verdachte, die al bekend had. Wij hebben hier geen andere verklaring voor, dan dat het indrukwekkende geestelijk-wereldlijke gezelschap wel bevoegd was, de zaak voor te bereiden, maar dat niettemin de criminele jurisdictie uiteindelijk bleef berusten bij de gewone rechters, de grietmannen. In de Ommelander rechterlijke organisatie van de zestiende eeuw berust de hoogste rechtsmacht in criminele zaken bij de locale redgers – in het Westerkwartier grietmannen genoemd[83]. Zij be-

80. In de *Statuten en Ordonnantiën* worden de duivelbanners, waarzeggers en boterbelezers nog gescheiden gehouden van de bedelaars en landlopers (Bk. 2, tit. 8); dat doet Ulrik Huber niet meer. Zie boven, noot 5. Aan de hand van materiaal uit Kiel – overwegend uit latere tijd – uitvoerig over „Wicken, Raten, Böten und Segnen – (heil)kundige, weise und Kräuterfrauen, Arztinnen und Hebammen": D. Unverhau in haar boven, n. 10 aangehaald artikel „*Kieler Hexen und Zauberer zur Zeit der grossen Verfolgung*", 72 – 74.

81. Aan bedelaars, lediggangers, vagebonden en zigeuners („heidenen", „Egyptenaren") wordt al sedert de dertiger jaren van de zestiende eeuw het verblijf in Friesland verboden. Zie b.v. *Charterboek* (boven, noot 79) II, 644 (1533), 689 (1536), 714 (1537). 718 (1538); III, 528 (1560), 659 (1565), 774 (1569), 1208 (1578).

82. *Jensema* 24b, de zaak tegen Elysabet Micheels.

83. De verschillen in rechterlijke organisatie tussen de onderdelen van het Westerkwartier onderling en tussen het Westerkwartier ener- en Hunsingo en Fivelgo anderzijds kunnen hier blijven rusten. Zie daarvoor b.v. R.P. Cleveringa, *Iets over de oude rechterlijke organisatie in het Westerkwartier, in:* Gron. Volksalmanak 1938, 40 – 77; idem, *Gemeene landswarf en hoofdmannenkamer te Groningen tot 1601*, Groningen 1934; J.Ph. de Monté ver-Loren, *De rechterlijke organisatie van Humsterland en die van de Marne in de Middeleeuwen*, Utrecht 1948.

slissen in beginsel ook over al of niet vervolging. Wel is er een zeker toezicht op de redgers van de Hoofdmannenkamer, maar hoger beroep op deze kamer is er niet. Zo kan een blijkbaar felle heksenjager als Christoffel van Ewsum zijn gang gaan in zijn beide Vredewolder jurisdicties[84]. Ook de hoofdelingen Aepke Onsta[85], Egbert Bijma en Eeuwe Heekema[86] branden tovenaars en tovenaarsen, en dat doet nog in 1562 Heere Itens te Oldenzijl, de redger van Uithuizen[87]. Had Jensema recht gevoerd, dan had ook hij waarschijnlijk met kracht vervolgd. De Humsterlandse grietmannen Balle Hummersma en Audt Sybrants verbranden een tovenaarse, maar moeten noodgedwongen twee veronderstelde tovenaars laten lopen[88]. De grietmannen van Langewold laten Elyzabet Micheels zich vrijkopen[89]; Onno Tamminga, in wiens jurisdictie verscheidene tovenaars en tovenaarsen moeten wonen, begint helemaal niet aan een vervolging[90]; de geconstitueerde redger van Aduard spaart Fenne Jacobs bij de tortuur; Fenne ziet kans, zich voor hem met succes te verdedigen[91]. Er hangt blijkbaar erg veel van de overtuiging van de rechter af, en nog al wat rechters jagen geen heksen.

Met moet verder wel bedenken, dat het voeren van een procedure met tortuur voor de rechter ook een niet gering financieel risico meebracht. Hij kon de stad-Groninger beul wel lenen, maar die moest vervoerd, gehuisvest en gehonoreerd worden[92], en men moest maar afwachten of de kosten er ten slotte bij de confiscatie van de goederen van de veroordeelde weer uit kwamen. Zo lag het eigenlijk wel voor de hand, dat vele redgers niet op geruchten reageerden, maar liever afwachtten of ook iemand een formele aanklacht indiende, of dat een van tovenarij beschuldigde de zaak zelf met een voetzet-procedure aan het rollen bracht.

Ook het zelfbewuste optreden van sommige verdachten moet de redgers geremd hebben. Men wendt zich – met gunstig gevolg – tot de Hoofdmannenkamer; men gaat met een voetzet-procedure tot de tegenaanval over.

84. *Jensema* 8, 9, 11, 15. Christoffel van Ewsum had Oostfriese relaties: hij was gehuwd met Margaretha van Dornum, dochter van de hervormingsgezinde Ulrich van Dornum. Zelf verbleef hij veel te Jennelt; hij beschermde hervormingsgezinden, met name Menno Simons. Vgl. M. Hartgerink-Koomans, *Het geslacht Ewsum, geschiedenis van een jonkersfamilie uit de Ommelanden in de 15de en 16de eeuw*, Groningen-Batavia 1938, 310.
85. *Jensema* 14.
86. *Jensema* 17a en b. Zij konden trouwens moeilijk anders, nu de tovenaarse zelf gestraft wilde worden en zich zelf had aangegeven.
87. *Jensema* 29b.
88. *Jensema* 19, 20a en b.
89. *Jensema* 24c en d.
90. *Jensema* 21.
91. *Jensema* 25c.
92. Hoe hoog die kosten in 1587 en 1589 wel kunnen oplopen is te zien in: „*Ontfanck van Breucken des Gerichtes Westerwolde*" (boven, n. 49). In het jaar 1589 werkt daar de stad-Groninger beul.

Een vrouw duikt onder. Dat weet ze dan toch maar voor elkaar te krijgen. En de voorname boeren en boerinnen „willen niet genoemd worden" en beschermen ook de middelmatigen en de armen. Veel redgers lijken sociaal niet ver genoeg boven de verdachten gestaan te hebben om een vervolging door te zetten. Maar een Christoffel van Ewsum, en ook Barnier Jarges als ambtman van het Oldambt, wordt daar niet door gehinderd: zij durven ook rijke verdachten wel aan te pakken.

In twee gevallen heeft de Hoofdmannenkamer ingegrepen, en wel in beide gevallen ten gunste van de verdachte. Dat is nogal uitzonderlijk. Wij kennen namelijk voor het overige alleen gevallen, waarin de Hoofdmannenkamer redgers bestraft, die ten onrechte misdadigers hebben laten lopen[93]. Het eerste geval is dat van de twee Humsterlandse meiers. De Hoofdmannenkamer verlangt, blijkens het door Jensema overgeschreven mandaat, dat er al een redelijk solied bewijs is als men de verdachte gevangen wil houden en tortureren[94]. Het tweede geval is dat van Heer Rommert Bouwsema, de pastoor van Uitwierde. De redger, Mr. Haro Wynken, die tegelijkertijd ook proost van Farmsum was, vervolgde Heer Rommert. Volgens Rommerts klacht aan Luitenant en Hoofdmannen[95] wilde Wynken, gesteund door een aantal collatoren en kerspellieden, hem van zijn kerk beroven. Hij vraagt daartegen een „bevredinge voer gewelt ende nyet voer recht" – hij wil de zaak wel gerechtelijk onderzocht zien, maar niet met geweld verdreven worden. De Hoofdmannenkamer heeft de tegen hem genomen maatregelen geschorst, en wel door „stracke ende strenghe brieven" op een in dit land ongehoord hoge straf, aldus Wynken, die van zijn kant schorsing van het mandaat van de Hoofdmannenkamer verzoekt, totdat de zaak is uitgewezen[96]. Wynken krijgt zijn zin niet.

De Hoofdmannenkamer bestaat uit de Stadhouder of diens Luitenant als voorzitter en vier gewone leden, die dit ambt om de twee jaar plegen af te wisselen met dat van burgemeester van Groningen. In 1552 – ten tijde van het proces van de Humsterlandse meiers – was Luitenant Dr. Maarten van Naarden en traden als Hoofdmannen op: oude Johan Horenken, Dr. Johan Sickinge, Bartolt Conrades en Albert Conrades[97]. In 1558 – in de zaak tegen Heer Rommert Bouwsema – is Maarten van

93. R.P. Cleveringa, *Gemeene landswarf en hoofdmannenkamer* (boven, n. 83), 138 en 139 met de noten 1, 2 en 3; vgl. ook p. 240, nrs. 34, 36 en 37.
94. *Jensema* 20b.
95. RA Groningen, *HJK* 494, stuk Ch. v.d. H. I, no. 9 (2-3-1558). Voor het geestelijk gerecht loopt dan al een paralelle procedure, waarin Rembertus natuurlijk allereerst de proost van Farmsum – dezelfde Mr. Haro Wynken – tegenkwam.
96. *Ibidem*, p. 18, stuk Ch. v.d. H. I.12.
97. De Luitenant-stadhouders in: W.J. Formsma, *De archieven van de Hoge Justitiekamer in Groningen en andere gewestelijke rechterlijke instellingen tot 1811* [z.pl. en j.], 18-19. Een lijst van hoofdmannen als bijlage in: Ubbo Emmius, *De agro Frisiae inter Amasum et Lavicam fl. deque urbe Groninga in eodem agro, et de jure utriusque syntagma. Cum serie Magistratuum praecipuorum*, Groningae 1646, 321.

Naarden als Luitenant opgevolgd door Dr. Johan de Mepsche[98] en zijn de Hoofdmannen Bartholt Conrades, Dr. Uffko Ufkens, Henrick Ulger en Johan Wijffering.

De Hoofdmannenkamer lijkt zeer kritisch te staan tegenover de heksenjacht. Te eerder mogen wij bij dit lichaam een afkeer daarvan aannemen, als wij zien dat – voor zover na te gaan – in de stad Groningen in de zestiende eeuw nimmer een tovenaar of tovenaarse vervolgd is, en dat wel ondanks de aan de Saksenspiegel ontleende bepaling in het Stadboek van 1425 (boek 8, art. 20), dat tovenaars en gifmengers moeten worden verbrand „op der horde, dats op enen staken"[99]. Geen enkel geval van zelfs maar vervolging van een tovenaar of tovenaarse komt voor in het oudste protocol in criminele zaken (1475-1525), in het protocol, dat voorafgaat aan het Diarium van Alting, in dat Diarium zelf of in het daarmee gelijktijdig bijgehouden Stadsordelboek[100]. Ook van elders kennen wij uit de stad geen enkel geval, terwijl het stedelijk archief voor wat deze tijd betreft het volledigst bewaarde van de provincie is[101].

Ook uit het Gorecht – een van de stadsjurisdicties – zijn ons geen vervolgingen bekend. Hier hadden zij moeten plaatsvinden voor het gerecht van de ambtman van Selwerd, bestaande uit die ambtman zelf – een stedelijk ambtenaar – en acht gezworenen. Van dit gerecht bestond in de zestiende eeuw in criminele zaken waarschijnlijk geen appèl op het hooggerecht van de stad, Burgemeesters en Raad[102].

98. Deze Dr. Johan de Mepsche is niet identiek met de gelijknamige schoonzoon van Hiddo Jensema. Zie over hem ook onder, n. 103.

99. *Verh. PEJP* 5 (1828), 154; vgl. ook Aantekeningen 138, waar De Rhoer wel paralelle bepalingen uit Duitse stadrechten geeft, maar niet de bron, Ssp. II.13 § 7. In de editie van de 'Groninger' tekst van de Saksenspiegel – *De Saksenspiegel in Nederland,* ed. B.J. Lintelo de Geer van Jutphaas, tweede stuk (Werken OVR, 1e reeks 10) – staat deze bepaling op p. 85.

100. GA Groningen, rechterl. arch., III ii; Hs. in-folio 22; rechterl. arch. III a 1, III b 1. Het *Diarium van Alting* is in het handschrift zelf nagezien tot jan. 1558 (p. 424), het Stadsordelboek tot en met 1560. In de (verkorte!) uitgave van het *Diarium* door W.J. Formsma en R. v. Roijen in de RGP (grote serie 111) zou een heksenproces, zo het gevonden was, zeker opgenomen zijn. De enige post die (als ik de tekst goed begrijp) tenminste iets met tovenarij te maken heeft is de volgende. In 1592 worden twee vrouwen uit de stad verbannen en een derde tot hechtenis veroordeeld omdat zij een ander van tovenarij beschuldigd hebben. *Diarium,* ed. Formsma-v. Roijen 850, 15 mei 1592.

101. Wel wordt, blijkens de stadsrekening 1540-1541 (fol. 339-340) een „waerseghghersche" negenenzestig dagen gevangen gehouden, en wordt, blijkens de stadsrekening van 1562 (fol. 382) Albert van Zwolle gevankelijk naar Norden gebracht om aldaar voor tovenarij terecht te staan. Borchling, *Hausb.* vermeldt dit geval niet. Internationaal-strafrechtelijk is dit een hoogst curieus geval: uitlevering voor een feit, dat men zelf niet zou vervolgen!

102 J.A. Feith, *Het gericht van Selwerd, bijdrage tot de vaderlandsche rechtsgeschiedenis* (diss. Gron. 1885), Groningen 1885, vooral 180 e.v. De protocollen van het crimineel gericht zijn overgeleverd vanaf 1710 (processtukken vanaf 1759, rekeningen der breuken: 1631, 1635, 1636): RA Gron., *Arch. van colleges en personen met rechtsmacht in de stadsjurisdicties.*

Blijft het Oldambtster proces van 1554, het enige ons bekende geval van verbranding wegens tovenarij in dat deel van de provincie Stad en Lande, dat onder de jurisdictie van de stad viel. Daar heeft de stad haar ambtman zijn gang laten gaan.

In Friesland is er slechts één factor, die de volledige afwezigheid van heksenprocessen verklaart: het Hof jaagt geen heksen. Het lijkt lieden, die iets met tovenarij te maken hebben gehad, niet au sérieux te nemen. De dader wordt verbannen – voor eeuwig als men hem echt kwijt wil, voor een of meer jaren als het eerder om een waarschuwing gaat –, soms nadat hij een tijdlang met zijn boeken en spreuken te pronk heeft gestaan. Had het Hof wèl heksen willen jagen, dan had geen menselijke macht dat kunnen verhinderen: het hoefde niemand te ontzien, kon een extraordinair proces voeren en had een beul ter beschikking. Het heeft wèl ernst gemaakt met de vervolging van ketters; daar zijn veel slachtoffers bij gevallen. Het Hof toont zich dàn ook niet afkerig van tortuur.

Terwijl op het Groninger platteland verschillende factoren de heksenjacht geremd hebben, is daarvoor bij de twee belangrijkste gerechten van de provincie – Burgemeesters en Raad van de stad en de Hoofdmannenkamer – één factor de overheersende, zoal niet de enige, en wel dezelfde, die ook de afwezigheid van vervolgingen in Friesland bepaalt: de afkeer van het gerecht van deze vervolgingen.

Nu kan, in het kader van die tijd, de opvatting van deze gerechten slechts berust hebben op de overtuiging, dat er ten minste in hun jurisdicties geen diabolische tovenaars en tovenaarsen bestonden, dat, m.a.w. althans hier het pact met de duivel niet voorkwam.

Tussen de gerechten van Burgemeesters en Raad van Groningen eneren de Hoofdmannenkamer anderzijds bestond, gelijk wij zagen, een sterke personele relatie. Het behoeft dus geen verwondering te wekken, dat beide gerechten in dit opzicht een lijn trokken. Terwijl echter de meeste burgemeesters en hoofdmannen leken waren, bestond het Hof van Friesland geheel uit *doctores juris*. Ook in het stedelijk hooggerecht en in de Hoofdmannenkamer kunnen niettemin de weinige juristen, die er zitting in hadden, wel een op dit punt doorslaggevende invloed gehad hebben. Opmerkelijk is, zowel onder de Groninger als onder de Friese juristen, het grote aantal alumni van Orléans, hetzij uitsluitend daar gevormd, hetzij eerst elders aangevangen en dan in Orléans afgestudeerd. Het doctoraat haalden sommigen dan ten slotte nog weer elders[103]. Enigen onder hen kun-

103. Uiterst waardevolle gegevens over Nederlandse studenten in Orléans, 1444-1546, in: *Premier livre des procurateurs de la Nation Germanique de l' ancienne Université d'Orléans, 1444-1546*, ed. D. Illmer, H. de Ridder-Symoens, C.M. Ridderikhoff [Les livres des procurateurs de la Nation Germanique de l' ancienne Université d'Orléans, 1444-1602, Tome I], seconde partie *(Biographie des étudiants)* vol. I, Leiden 1978; vol. II, Leiden 1980 (verder gecit. als *Orl.* gevolgd door het volgnummer van de student). Wat de in Gro-

nen te Orléans de medische student Johannes Wier getroffen hebben, die later – veel later! – twee boeken heeft geschreven ter bestrijding van de heksenjacht[104]. Orléans kàn hun een afkeer van deze vervolgingen hebben ingeprent, maar in de weinige titels van geschriften van Orléanese juridische hoogleraren van die tijd, die wij kennen, is daarvoor geen enkele aanwijzing te vinden[105]. Onze juristen kunnen hun overtuiging even goed aan andere bronnen ontleend hebben, bij voorbeeld aan rechtstreekse invloed van humanisten als Agrippa von Nettesheim, Andreas Alciatus, Johannes Franciscus Ponzinibius, Erasmus[106].

Ten slotte nog enkele opmerkingen over krachten achter de heksenjacht. Die krachten moeten in onze streken dan wel gewerkt hebben vooral via de rechters, en ze moeten de een veel meer beïnvloed hebben dan de ander. Men pleegt zich tegenwoordig wel af te vragen of de drang tot vervolging van bovenaf komt, van de zijde van het centraal bestuur, dan

ningen werkzame juristen betreft: de Luitenant Maarten van Naarden: *Orl.* 482 (hij was in Keulen begonnen); zijn opvolger Johan de Mepsche: *Orl.* 1152 (begonnen in Ingolstadt, daarna *Orl.*, gevolgd door een doctoraat van Bologna; zie over zijn relatie tot Viglius van Aytta thans ook: F. Postma, *Viglius van Aytta als humanist en diplomaat, 1507 – 1549*, [diss. Gron. 1983] Zutphen 1983, passim). Johan Sickinge: *Orl.* 738 (begonnen in Keulen); Egbert Alting, *Orl.* 1214 (studeerde ook te Leuven; procurator te Orl.). Waar Uffko Ufkens gestudeerd heeft, is mij niet gebleken. De Friese raadsheren, aangesteld tussen 1527 en 1554, zocht ik op in: (E.M. van Burmania), *Naamrol der Edele Mogende Heeren Raden 's Hoffs van Friesland, ...* Leeuwarden 1742, 8-14. In *Orl.* vond ik: Gregorius Bartolff van Aken, *Orl.* 486 (ook te Leuven, aldaar licentiaat in 1511); Maarten van Naarden, zie boven; Karel van Nitzen (*Orl.* 652, begonnen te Leuven), Kempo van Martena (*Orl.* 390, waarsch. doctor van Bologna), Dominicus Tetama (*Orl.* 431, doctoraat in Siena), Willem Sagarus (*Orl.* 681, begonnen in Leuven), Albert Arensma (*Orl.* 972), Ludolph van Hattum (*Orl.* 1009), Julius van Geele (*Orl.* 998), Jan Rommarts (*Orl.* 925), Adriaan Vastaerts (*Orl.* 1971).

104. *Orl.* 1081: Joannes de Vivario, door de uitgeefsters niet zonder aarzeling met Joannes Wier geïdentificeerd. Aldaar ook de belangrijkste literatuur over hem. Hij schreef: *De praestigiis daemonum* en *De lamiis.*

105. Vgl. C.M. Ridderikhoff, *Jean Pyrrhus d'Anglebermes; rechtswetenschap en humanisme aan de Universiteit van Orléans in het begin van de 16e eeuw* (diss. Leiden 1981), Leiden 1981, vooral 193-314; 335-368. Bij het doornemen van M. Lipenius, *Bibliotheca realis iuridica*, 2 tom., Lipsiae 1757, met de supplementen van Schott (1775) en Senckenberg (1789) zijn mij onder de trefwoorden *daemon, lamia, magia, magus, maleficium, pythonicus* (contractus), *venefica* geen Orleanese auteurs of boeken uit de eerste helft van de 16e eeuw opgevallen.

106. Zie over deze schrijvers: Wolfgang Ziegeler, *Möglichkeiten der Kritik am Hexen- und Zauberwesen im ausgehenden Mittelalter*, Köln-Wien 1973; Hans-Peter Kneubühler, *Die Ueberwindung von Hexenwahn und Hexenprozess* (diss. Zürich), Diessenhofen 1977. Vgl. ook: S. Leutenbauer, *Hexerei-und Zaubereidelikt in der Literatur von 1450 bis 1550* (Münchener Universitätsschriften. Juristische Fakultät; Abh. z. rechtswissenschaftlichen Grundlagenforschung, Bd. 3) Berlin 1972.

wel – uitsluitend of in hoofdzaak – vanuit de bevolking, in die zin, dat spanningen binnen de bevolking er een uitweg in vinden[107].

Over eventuele druk van bovenaf kunnen wij kort zijn: die was er niet. Er zijn geen plakkaten, noch uit de tijd van Karel V, noch uit de eerste jaren van Philips II, die aan de Groninger en Friese magistraten de vervolging van tovenaars en tovenaarsen opdragen. Zij bevelen wel, ketters te vervolgen. Nu hadden het Hof van Friesland, de stad-Groninger magistraat en de Hoofdmannenkamer natuurlijk kunnen aannemen, dat tovenaars en tovernaarsen als vazallen van Satan ketters – immers apostaten van de ergste soort – waren, en ze hadden op grond van deze redenering de heksenjacht wel kunnen openen, maar dat is niet geschied. De recentelijk geponeerde theorie, dat de overheid de heksenjachten gebruikt heeft om de centrale staat door te drukken en de bevolking onder de duim te krijgen, klopt hier helemaal niet; nòch Brussel en Madrid, nòch de provinciale autoriteiten gebruiken de heksenjacht om hun gezag te vestigen.

Zijn er dan spanningen binnen de bevolking geweest, die de heksenjacht veroorzaakt hebben? Sociale, sociaal-economische misschien? Was het een strijd tussen *haves* en *havenots,* tussen verschillende standen? Er zijn hier en daar wel gevallen, die in deze richting lijken te wijzen. In Langewold en Humsterland zijn het vooral de meiers, die aangeklaagd worden; leden van een groep, die pas kort tevoren tot welstand is gekomen. Men kan zich indenken, dat dat agressie heeft gewekt bij de oude rijken – hoofdelingen en eigenerfden – die zich onttroond voelen; juist bij die groep dus, waaruit veel plattelandsrechters voortkomen. Ook de snelmetselaar uit Leens is een snel tot rijkdom gekomen man van lagere stand. Dat zou inderdaad soms tot een vervolging geleid kunnen hebben. Maar Aepke Mellens, de „hoofdheer" van de groep uit Appingedam, die in 1547 wordt geëlimineerd, is blijkbaar een rijke eigenerfde, die van zijn renten leeft. En de kloostermeierse Fenna Jacobs – die trouwens blijkbaar wijd en zijd als tovenaarse bekend stond – wordt juist aangeklaagd door een sociaal marginale figuur: de arme jongen buiten de Boteringepoort. Ook de kleermaker uit Ezinge, die een meiersechtpaar aanklaagt, is een man, wiens voeten onder allemans tafel staan. Actie van de *havenots* tegen de *haves* dan? Ook dat lijkt niet te kloppen: na 1547 zijn het – met slechts één uitzondering – eerder de armeren, die het slachtoffer worden. Alles tesamengenomen lijkt er sociaal-economisch gezien geen peil op te trekken te zijn: er worden, met name in 1547, nog al wat rijke lieden vervolgd, meiers, maar ook tenminste één eigenerfde, maar daarnaast worden ook armen wel het

107. R. Muchembled, *Satan ou les hommes,* in: M.-S. Dupont-Bouchat, W. Frijhoff, R. Muchembled, Prophètes et sorciers dans les Pays-Bas, XVIe – XVIIIe siècle. s.a.et l., p. 31.

slachtoffer. De elders wel gemaakte observatie, dat de vervolgden vrijwel altijd de wat armere dorpelingen zijn, klopt hier beslist niet[108].

Ook wordt wel beweerd, dat de vervolgden gezien moeten worden als zondebokken, die als het ware door de dorpsgemeenschap als slacht-offers worden aangeboden ter delging van de schuld van allen[109]. Daar heb ik geen enkele aanwijzing voor gevonden. Een Langewoldster vrouw biedt zich zelf als slachtoffer aan, maar ze beschuldigdt ook haar dochter en kleindochtertje. Zij wil op aarde gestraft worden, maar dan toch wel voor haar eigen – werkelijke of ingebeelde – zonden, niet ter delging van een collectieve schuld. Elders heeft men ook wel menen te constateren, dat heksenjacht en jacht op andere misdadigers – met name op ketters – complementair zijn. Jaagt men op heksen, dan niet op ketters, en omgekeerd[110]. Dat klopt wèl in Friesland, maar helemaal niet in Groningerland: de stad en de Hoofdmannenkamer jagen geen heksen, maar zij zijn ook uiterst tolerant tegenover ketters. Wel hebben de Stadhouder en vooral diens Luitenant Dr. Maarten van Naarden hun uiterste best gedaan, de kettervervolging te activeren – en Brussel drong daar ook herhaaldelijk op aan –, maar daar is weinig van terecht gekomen[111]. Het is vooral de Stad geweest, die alle activiteiten in deze richting heeft tegengewerkt, men mag wel bijna zeggen: geblokkeerd. De Stad joeg heksen noch ketters.

Maar zou er niet tòch een samenhang kunnen bestaan tussen de godsdienstige tegenstellingen en de heksenjacht? Heer Rommert Bouwsema, de pastoor van Uitwierde, beschouwt Mr. Haro Wynken, de plaatselijke redger en tevens proost van Farmsum, die hem vervolgt en bovendien Uniko Ripperda tegen hem opzet, als een ketter[112]. Dat zijn in Rem-

108. A. Macarlane, *Witchcraft in Tudor and Stuart England. A regional and comparative study*. London 1971, 155.

109. Zie het boven, n. 107 vermelde artikel van Muchembled, p. 15 – 39, vooral 30 – 31. De „test case" ibidem p. 155-261: *Sorcières du Cambrésis; l'acculturation du monde rural aux XVIe et XVIIe siècles*.

110. Een aantal geschriften, waarin de heksenjacht beschouwd wordt als slechts één werktuig van sociale contrôle naast vervolging van ander deviant gedrag met hetzelfde doel bij: I. Schöffer, *Heksengeloof en heksenvervolging, een historiografisch overzicht*, in: Tijdschr. v. Geschiedenis 86 (1973), 215 – 235, vooral 224 e.v.

111. J.J. Woltjer in: Historie van Groningen, Stad en Lande, Groningen 1976, 212 – 214.

112. RA Groningen, *HJK* 494 (Ch. v.d. H. I, no. 9, van 2 mrt. 1558). Mr. Haro heeft lieden, die niet gebiecht hebben en geen Pasen hebben gehouden, jaren lang met rust gelaten; hij laat werken op zon- en feestdagen toe; hij laat een schoolmeester in Delfzijl toe, die niets van de sacramenten wil weten. Ook de parochianen verachten de biecht („to bichte gaen heft nyet meer to beduden dan den hindersten wisschen"). Op 25 mei 1558 (woensdag voor Pinkster) is Heer Rommert weer wat beter over zijn parochianen te spreken. Hij heeft op Palmzondag de „bevredinge", die hij van de Hoofdmannenkamer gekregen had, laten afkondigen; daar zijn veel parochianen mee tevreden geweest. Zij hebben bij hem of de vicaris gebiecht, ze hebben „de passie ende ander sermonen alle hillige dagen van my gehoert, ende vmtrent achte styge ten hilligen sacramente gewest" [acht styge: 160 man]. Mr. Haro heeft echter een pachtersechtpaar, dat al gebiecht

bertus' ogen ook de andere collatoren en veel parochianen, o.a. de schoolmeester. Hij beschouwt zich zelf als orthodox[113]. In 1566 – wel wat later dus – bedrijven twee Ripperda's eigenhandig de beeldenstorm in Winsum[114]. De schoonvader van de felle heksenjager Christoffel van Ewsum, Ulrich van Dornum, is hervormingsgezind, en ook Christoffel zelf geldt als mennist – hij heeft Menno Simons herhaaldelijk onderdak verschaft – of ten minste hervormingsgezind: tussen 1558 en 1562 had hij te Jennelt in Oostfriesland, waar hij toen verbleef, gereformeerde predikers in dienst[115]. De zoon en schoonzoon van onze Jensema zijn onderweg geweest naar Genève, maar wegens een epidemie naar elders afgebogen[116]. Bij de familie Jarges is de hervormingsgezinde Henricus Schotanus – waarschijnlijk echter pas in de zestiger jaren – huisonderwijzer geweest[117]. Daartegenover: het Hof van Friesland, dat wel ketters maar geen heksen jaagt, staat niet zonder reden als orthodox katholiek bekend in deze jaren. Dat geldt ook voor de beide Groninger Luitenants, Dr. Maarten van Naarden en Dr. Johan de Mepsche; de door hen aangevoerde Hoofdmannenkamer heeft de heksenvervolging tenminste tweemaal gekeerd, en dan hoort men hen niet protesteren. Dat doen zij wèl, als de stad Groningen – tegen de bevelen van Brussel in – de ketterjacht saboteert. Toch lijkt ook een koppeling van hervormingsgezindheid en heksenjacht niet houdbaar. Het is al weer de stad Groningen, die tegenzit. De magistraat is tolerant voor tovenaars en tovenaarsen, maar ook voor ketters. In Heidelberg studeren nog al wat kinderen van Groninger bur-

had, verboden met Pasen naar de kerk te gaan. Haro's aanhangers gaan voor de kerk staan en laten de kerkgangers spitsroeden lopen, „so wy doch leyder Godes in dessen oert landes hebben sectarios overulodich". Ook Hayo Manninga wordt onder de vijanden van Rembertus vermeld. De Manninga's staan inderdaad bekend als protestantsgezind. Juist in deze tijd vierde de doper Lenaert Bouwens triomfen in oostelijk Groningen. In de periode 1551 – 1556: 93 dopen in Appingedam, 4 te Farmsum (? er staat Farnsum), 5 in 't Zand: K. Vos, *De dooplijst van Leenaert Bouwens*, in: Bijdr. en meded. H.G. 36 (1915), 38-70, vooral 64-70. Ook in de rest van de provincie maakt hij dan trouwens veel volgelingen. Zie ook de tekst onder, tegen het einde.

113. Toch lijkt het volgende een wat merkwaardig licht te werpen op de volgens Rembertus zo gunstig verlopen Paasviering in 1558 en op zijn eigen orthodoxie. RA Gron., *HJK* 494, no. 27: Op meiavond 1558 bezweert Bartholomeus Petri, getuige, dat hij op Paasavond de kerkvoogden van Uitwierde heeft laten vragen, hun sleutels mee te brengen, opdat men de kelk uit de kerkkist kan nemen „als vm dye wynn dan wth tschencken als dat volck totten hyllygen sacramente solde gaen". Heeft Rembertus zijn parochianen het sacrament in beiderlei gedaante gegeven? Hij had een concubine en verscheidene kinderen, maar dat verwijt niemand hem. Wel wordt zijn oudste zoon „de jonge tovenaar" genoemd en is „de moeder zijner kinderen" op straat mishandeld.
114. J.J. Woltjer, in: Historie van Groningen (boven, n. 111), 219.
115. M. Hartgerink-Koomans, *a.w.* (boven, n. 84), 312 e.v. Vgl. ook noot 84.
116. *In obitum nobilissimi ... viri D. Frederici Coenders ab Helpen ... orationes duae* ... Groningae 1618, p. C[4] (de oratie van Huninga).
117. E.L. Vriemoet, *Athenarum Frisicarum libri duo* ... Leovardiae 1758, 37.

gemeesters en hoofdmannen: Feyo Sickenghe, Reint Alberda, Conrad Conrades, en ook Menso Alting, de neef van de stadssecretaris Egbert Alting, met wie hij correspondeert[118]. De beroemde doper Leenaert Bouwes – die in het heksenjagende Appingedam veel bekeerlingen had gemaakt – had ook in de stad veel succes: tussen 1551 en 1556 doopte hij er dertig man, tussen 1557 en 1561 en tussen 1563 en 1565 telkens nog eens veertien, in totaal dus wel acht en vijftig man[119]. Zo loopt ook deze poging tot verklaring vast, al weer op het blijkbaar oprecht tolerante Groningen.

Wij kunnen niet verder komen, dan dat sommige rechters vinden, dat er gevaarlijke trawanten van de duivel in hun jurisdicties wonen, die vervolgd moeten worden, maar dat anderen daar niet in geloven. Waarom de een dit, de ander dat denkt – ìk weet het niet.

118. J. de Wal, *Nederlanders, en personen, die later met Nederland in betrekking stonden, studenten te Heidelberg en te Genève, sedert het begin der Kerkhervorming,* in: Handelingen en mededelingen Maatschappij Ned. Letterk. 1865, 59 – 259, aldaar nr. 6 (1551) Regnerus Alberda; 8 (1551) Conradus Conradus; 21 (1563) Feyo Seckinge; 37 (1565) Menso Alting. De correspondentie tussen Egbert en Menso Alting in: Ubbo Emmius, *Mensonis Altingii ... vita nunc primum edita ex autographo, et litterae* ... cura A.M. Isinck ... Groningae 1728, 175 – 179, 182 – 184, 190 – 192.

119. Vgl. de boven, n. 112 aangehaalde dooplijst.

BIJLAGE

[90r]

[1] **§ Nota.** Desse gruwelijcke dinghen naebescreuen woe dat die sint obenbaer gheworden aller ersten inden Dam, als toe weten van die toeuenarsen, die doer die verhengenis Goedes almachtich niet langher wolde verhoelen wesen, dan dat die boesheyt ghestraffet solde worden, etc.

[2] **Anno: M:V^{c}: ende XLVIJ** soe is gheboert inden Dam, in een huijs daer die boese viant wonderlijck ghebeer in maeckede, mit stienen toe smijten ende oeck mit aller leije dinghen, ende den smijter worde niet ghesien; soe daer wonder segghen van ghewest is in all den Dam, alsoe dat die man int huijs niet ghebarget en was, ende oeck syn vijff, die welcke een toeuenarse was; dan alsmen seijde, sie soldet in drie jaren niet gedaen hebben, ende solde een gueden infal gekregen hebben om hoer leuent toe beteren. Soe is dat recht daer toe gheoersaket geworden om dat vyff an toe tasten, welcke gheschien is. Ende dit voerscreuen vijff heft voertmeer besecht, ende voert die eene den anderen, tot eenen summa als naebescreuen.

[3] **Omtrent** Miduasten sint gheuanghen gewest inden Dam ende oeck in Farmsum IIIJ toeuenarsen, die welcke wonderlycke dinghen bedreuen hadden, ende worden ghebrant. [90v]

[4] **Ende oeck** soe is daer een toeuenar man gheuangen, Aepke Mellens ghenaempt, die welcke wal twe hondert rijders desiaers hadde soe men seede; ende die IIIJ vrouwen voerscreuen weren daer op ghestoruen, dat Aepke voerscreuen hoer hoeft heer was. Dan alsmen Aepken voerscreuen pijnigen solde, ende op den ledder wolde binde om toe pijnighen, worde hem van die boese viant den hals toe broecken. Ende dat lijcham worde verbrant tot puluer, etc.

[5] **Daer voert nae,** tusschen Paeschen ende Pinxteren, sint toe Varffsum ende bij den Dam noch drie toeuenarsen ghebrant, die welcke doe oeck wonder dingghen beleeden ghedaen toe hebben, daer men sick wal voer sieghenen mach.

[6] **Noch tusschen** Paeschen ende Pinxteren toe Godlinse twe toeuenarsen ghebrant, die welcke oeck voel quaedes bedreuen hadden.

[7] **Ende toe Bierum** worde een toeuenarse ghebrant, ende men seede destijdes, dat die matroensche was van alle dysse voerscreuen touenarsen, ende soldet den anderen den seluen boesheijt gheleert hebben. [91r]

[8] **Ende daer voert nae,** omtrent tijne daeghen nae Pinxter, doe worden toe Miduolde in Vredevoldt twe toeuenarsen ghebrant. Ende alsmen sie solde wt leijden om op de waeghen toe brenghen, soe heuet die eene ghevraget: „Js dat die waeghen, daer wij op soelen?" Js hoer gheantwort: „IJae". **Mitter** daet heuet hoer die bose viant den hals toe broken.

[9] **Corts daer nae,** des vrydaghes nachtes nae Sacramenti, doe brack die boese viant een toeuenarse den hals op den Nijen oert inden venckenisse; ende worde tot puluer verbrant.

[10] **Corts daer nae,** toe Dijke in Peters bueren, des maendaghes voer sunte Peter vnde Pauwel apostolen, worden daer drie toeuenarsen ghebrant, die soe voele quaedes bedreuen hadden alsmen in een halue arckes poppijr bescriuen conde op beijde sijden.

[11] **Des dinxdages** voer sunte Margareten dach doe liet joncker Cristoffer van Eeusum, woenende op den Nijenoert toe Miduolde, J toeuenarse verbarnen bij dat ander gherichte.

[12] Noch heuet Johan ten Holte ende Lucas Clant een man doen verbarnen, die welcke mitteen onredelicken creatueren had hat tdoen. Actum des saterdages voer Sint Jacob apostel. [91v]

[13] **Noch des**[1] wonsdaghes nae sunte Peter vinckel een toeuenarse in Peters bueren ghebrant, die welcke oeck voel boesheijt belijde ghedaen toe hebben, ende heuet oeck meer toeuenarsen besecht, dat wonder is, soemen secht.

[14] **Daer nae** des saterdaeghes voer sunte Laurentius dach, doe liet Aepke Onstema een steen messeler barnen op Suerdijckster vtderdijck, die welcke Hansken hiete, ende was een toeuenar, wonende toe Liens inde Marne. Ende hie plach altoes een werck bij de summe an toe niemen, ende conde soe voele vermesselen allene, alsmen miende, als by hem IJ off IIJ kalck maekers konden an draeghen bij oeren hals. Dan hij hadde onseenlijcke hulpe, etc. Oeck, alsmen seede, soe waer he eens int huijs ghearbeijt hadde, daer hadde he alle jaeren siekere tijenst wt, ende dat doer des duwels kunst.

[15] **Daer nae,** op sunte Bartholomeus auent, liet joncker Cristoffer van Eeusum, wonende op den Nijen oert thoe Miduolde, een touenarse verbarnen, Bauwe Rummers ghenaempt, die welcke een matroensche was van den boesheijt voerscreuen, soemen siede, ende hadt oeck soe voel boesheijt belijet ghedaen toe hebben, daer sijck een ijder kersten mensche wal voer sieghenen mach, als van menschen doet [92r] toe toueren ende oeck voele beesten; ende dat koeren wth den velde ghetouert, ende oeck noch meer touenarsen besecht, als dat gherucht daer van vuer al is, etc.

1. *Na* des *nog overtollig* des.

[16] **Ende daer nae Anno XLVIIJ** doe heuet ghecesciert, want anno XLVIJ weren daer soe voele besecht, dat die eene den anderen heuet bescarmpt (soemen secht), want daer weren op ijtlijcke plaetsen lueden besecht, die niet ghenomet wolden wesen, etc.

[17a] **Dan Anno vyfftich,** omtrent sunte Jacob, doe liet Egbert Bywema ende Eeue Heekema, Grietmans van Langhewoldt een toeuenarse vanghen, die welcke hoer selwes vermeldet, segghende sie niet salijch konde worden aleer sie hoer recht hijr ontfanghen hadde. Ende sie is daer op ghepijnighet, ende heuet beleden sulx toe wesen, ende oeck voele quades hadde bedreuen mit toeueren, welcke men niet al solde gheloeuen.

[17b] **Ende** op auende Onser Lieuer Vrouwen hemeluaert worde sie toe Sijbalde bueren tot puluer verbrant.

[18a] **Ende** disse voerscreuen persoen heuet oeck hoer eijgen dochter besecht.

[18b] **Ende** oeck hoer dochters kint, dat welcke een maytien is van tien, off van elue jaren, soemen secht. Ende hoer dochter is gheuanghen tot Eeue Hekema huijs.

[18c] **Ende** die dochters man is oeck besecht, ende is voerloepich [92v] gheworden, dat welcke een quaet teijken is op syn sydt, daer voele quaedes wt wort presumeert.

[19] **Eodem Anno. M.V^{c} ende LIJ** wort in Hummerse een touenarsche ghebrant op dat vterdijck int Noerdtoesten van Ackema huys effen die Campen ouer, de welcke was ghenamet Katherina toe Mensema, die welke daer was wonende, die welcke belijde, dat die boese viant die duuel hoer selffs hadde gheleert, ende oeck mit hoer ghebolert. Die viant was ghenamet Rachger, altoes komende bij hoer als een jonck schipgheselle. Ende se heuet noch ytlycken meer besecht, soe ick hope, die hoer loen soelen crijghen nae hoer verdiensten. Ende des tijdes weren Grietmans in Hummerse lant Balle Hummersma ende Audt Sybrants. Ende dijsse voerscreuen Katharina starff in gueden berouwe. Actum op Onser hoechste Lieuer Vrowen auent toe Vierhochtyden, Anno voerscreuen.

[20a] **Anno etc. LIJ** doe waren daer twe mannen gheuangen in Hummerse, die welcke besecht [93r] weren van touerie van Catherina toe Mensema voerscreuen, als namentlyken Grote Gheert toe Barwert, Pabe Fritsingha meijer, ende Walle toe Kenwert, Jouke Tyaersema meijer; ende Catherina voerscreuen was daer op gestoruen, dat sije beyde toeuenars waren. Ende men soldet Wallen voerscreuen wal mit een simpelheit aff geuraghet hebben. Oeck sede hie wal soe voel, daer ghenoech wt tmarken was. Ende soe het scheen hadden sij guede vrunden bij den brede. Onder allen, die Grietmannen wort geboden van Stadtholder ende Hoefftmannen van wegen Roemscher Keyserlijke Majestaet bij de hogeste straffin-

ge, men solde hoer, ansien des breffs, los, vrij ende leedich laten gaen, ongepyniget, sunder enich letsel an toe doen. Oeck disse Gheert voerscreuen hadde lange dat gerucht gehat, ende vake wast hem verweten, ende niewarle en wordet van hem mitten rechte verdedinget. Daer omme wast een quade suspitie toe hebben.

[20b] **Nota:** die copie vanden Heren mandaet hyr nae volgende, van woert tot woerde alliens inholdende: [93v]

Wij, Stadtholder ende Hoeftmannen der Stadt ende Ommelanden van Gronyngen van wegen Roemscher Keyserlicker Majestaet als Hertoch van Brabant, Graue van Hollant ende Erffhere der Stadt ende Omme landen voerscreuen, etc., Ghebeden jw onder ghescreuen van wegen Roemscher Keyserlicker Majestaet by ongenade ende hoechste straffinge Keyserlicker Majestaet, gy van stonden aen sonder enich vertoch soedane gheuangen, als ghij inder hechte sittende hebben, jnden gij geen vorder stofft offte materien hebben dan gy onlanxsleden voer ons gebracht hebben, weder omme wter ghevanghenscap vry, los, ledich ende loes vntslaen, ende ouer all sonder ennich letsell offte hindernissen hoer aen tdoen laten passieren, vnde dat ghij onsen meyninghe offte laeste affghescheit niet achtervolget hebben, holden wij tot ghelegener tyt aen ons bedencken. Dan off ghij noch enich stoff offte materie hedden, den gevangen voergeroert aen ruerende, ons tkennen gheuen, om mitten anderen toe communiceren. Den boeden gheuet den brieff weder by pene voergescreuen. Ghescreuen opten XVIJden dach decembris Anno LIJ. [94r]

[21] **Anno XV^{c} ende LIIJ** op sunte Anthonis auent, als opten XVJden dach in januario, doe worde een touener gebrant toe Ezinghe in Middaeger landt, Bartolt scroer genaempt, een Brabander geboren, die welcke sick onderwant, dat hie conde sien, soe we dat toueren conde. Onder allen soe hadde he eenen besecht, Wibbe Cornelys geheten, mit sin huisfrov, Suttema meijer, toe Ezinge wonende naest bij Suttema huis op de Olde Dijck, Grote Gheerts broer in Hummeze, die welcke tegens den ander gheset worden op hoer lyff. Ende disse voerscreuen Bartoldt hadde gesecht, dat Cornilys voerscreuen Anna Suttema, Ludt Bauwema huisfrov, betouert hadde, soe dat se van een doetgeboren kint gescheiden was. Achter nae belijde desse voerscreuen Bartoldt, dat hie dat selffs in allen gedaen hadde, ende seyde oeck, hie en wiste van hoer anders niet dan guet, ende desgelicks oeck van sin broder in[2] Hummerze Grote Gheert toe Barwert. Dan wes he gesecht hadde, dat weer geschien van haet vnde nijt. Ende is daer op gestoruen, seggende dat daer noch ijtli-

2. sin broder in *Ms:* van sin' *met bovengeschr.* de. *Emendatie slechts conjectuur!*

ken touenars ende touenarsen [94v] waren in de Marne woenachtich, ende wall drie off viere onder Onno Tamminge recht, ende oeck in ytlike ander rechten inde Marne voerscreuen. Ende destydes waren rechters toe Ezinge voergescreuen: Cornelys Allersma van sijn eijgen wegen ende Johan Hiddinge van wegen Allert Clant, thoe Gronyngen wonende by dat Vismarket. Godt den Heere moet aldinck ten besten voegen. Ende hijr mede heuet het een tijdt lanck ghecesceert, etc.

[22] § **Summa:** dat in Gronynger landt sint gebrant XXVJ touenars ende touenarsen in desse souen jaren voerscreuen. Godt geuet, dat disse voerscreuen die laesten moeten wesen, soe dat die boesheyt des duwels een endt mocht hebben.

[23] **Anno XV^{c} ende LIIIJ** op sunte Bonifatius dach, als op den vyffden dach junij, doe worden daer twe touenarsen verbrant in dat Olde ampt. Die eene was een jonge maget, ende die ander was een olde vrouwe, ende den brack die duwel [95r] den hals in de stock; ende die olde vrowe was seer rykelick. Ende die maghet belijde, dat die olde vrouwe hoer sulx gelert hadde ende hoer an die duwellerye gebrocht hadt. Ende men secht, dat sie vole quaets bedreuen hadden. Ende ock hebben se meer touenarsen besecht. Ende die Ampt man int Oltde ampt ydsonts is Barnier Jarges, Coppen Jarges halff broder.

[24a] **Anno XLVIJ** was daer een geuangen wt dat caspel van Zuethorm, Elysabet Micheels genoempt. Ende hoer moeder was in verleden tyden om touerie van dat leuent gebracht van den Droste toe Couerden, alsmen destydes seede. Ende desse voerscreuen Lijsabet, als se gepiniget worde, belede se, dat se ytlycke koeyen ter doet getoeuert hadde, als nametlicken Bronger Brongersma toe Zuethorm eenen koe, ende oeck noch voele meer koyen toe Zuedt horm, ende oeck op andere plaetzen. Men ghinck dat anden lueden beuragen, den de koyen aff getoeuert weren, omme die waerheit toe weten vanden hare van die koeyen voerscreuen, [95v] ende het worde in alle maneren alsoe beuonden mitter waerheit, als sie beleden hadde.

[b] **Ende daer toe** soe hadde sie voele besecht in Suethorm ende oeck in Northorm; ytlycke in Suethorm, die oeck alseer ryck van erffuen ende guederen weren, ende syck een part voele lieten duncken ende voel wolden wesen, die welcke quanswys geen naem mosten hebben. Nochtans by die belydinge weren wal VJ offte VIJ mannen, als namentlick Heer Peter van Vlitsinge, vicarius toe Nye kercke, als een Notarius, Heer Egbertus, pastoer ende commissarius toe Nye kercke, Heer Berent, pastoer toe Suethorm, ende Egbert Bijwema toe Faen, mit meer andere guede mannen.

[c] **Ende oeck** desgelickes ytlicke besecht in Northormer caspel, die oeck wal gelandet ende geguedet weren. (Conclutio): Dat die ryken, die welcke men niet noemen moet, off dat recht, off die Rechters, der lueden hoer eere toe bescarmen, hebben desse voerscreuen Elysabet Micheels weder laten gaen.

[d] **Ende** hoer kost penningen hoech ende seer duer laten [96r] betalen, welck die vrunden lieuer deden, dan nae hoer belydinge tlaten bernen. Ende destydes weren Grietmans in Langewolt Rumpt Hekema ende Jpe Hayema vpt Sandt. Daer om canmen mercken ende verstaen, woe dat die rycken den middelmaten ende oeck den armen mitten voerscreuen voermaldyde seckte van toeuerien besecht ende oeck besmet, hefft doen bescarmen.

[e] **Want** desse Lysabet voergescreuen sat oeck op een groet Aedwerder landt ende molck wal dartich koyen ende hildt oeck voel schone peerden nae aduenant, ende was oeck besecht op soe voele plaetzen vanden anderen touenarsen voer hen gebrant, ende storuen daer oeck vp, dat Lysabet voerscreuen een toeuenarse were, want se in allen oeck sulx selffs bekant stonde in allen maneren, als voerscreuen.

[f] **Ende daer mede** soe ist een weinich ghecesciert in gans Gronynger landt, soe dat daer niemant meer is angetast, off oeck eenich meer justitie van ghedaen, al hoe wal dat sie bysecht waren ende in quade suspitie stonden. [96v] Dat welck Godt almachtich moet gheclaget wesen. Alst den Heere beleuet macht anders ghewendet worden.

[25a] **Noch Anno XLVIJ** soe is daer noch een touenarse gewest toe Wasinghe huys, Fenne Jacobs genaempt, die welcke dat veer hadde toe Wasinge huys, ende sie hadde man een oechge, want sie mistede dat rechter oeghe. Ende disse voerscreuen Fenne was een tydt lanck geuangen toe Aedwert vp die poerte, want daer was destydes een onnoesel jonghe wt die stadt Gronyngen, off voer die Botteringe poerte wonende, die welcke Fennen voerscreuen hadde nagesecht off belesen, dat sie een melcken touenarse was. Ende die jonge knecht worde oeck venkelick ghenomen ende yegen hoer gesettet.

[b] **Ende destijts** was daer een Redge toe Aedwert, een borgher wt die stadt Gronyngen, die welcke Hermen Elborch was ghenaempt. Ende de [97r] Redge voerscreuen hadde oeck man een oeghe, ende mistede dat luchter oeghe. Soe machmen sien, woe dat rechte volck by den anderen compt, etc.: Similis similem[3] sibi querit. Disse voerscreuen Fenne was starck van vrenden, als Egbert by Groet Stien tille dat was hoer broder, ende se hadde oeck vrendin in Gro-

3. similem *Ms* similen

nijngen wonende, ende oeck wal vyff wassen soenen, die al tot mannen gekomen weren, die welcke al quemen toe Aedwert puchende[4], ende snorckten ende wolden den onnoesel jonghe vant lieuent hebben, segghende, dat Fenne voerscreuen stelde hoer voet ende oeck den hals tijegens den jonghe. Hie solde sulx niet bewysen kennen. Jngeualle hie sulx niet doen en konde, solde hie sin hals verboert hebben.

[c] **Ende** die jonghe was seer cranck van vrenden, ende oeck arm van vrenden, ende die Redge voerscreuen liet Fennen pinigen mit een vossen start ende mit eenen flassen streeck, seggende, hie conde hoer niet aff pinighen. Dan men kan dencken, dat die [97v] Redge daer toe worde becoft van Fenne vrenden. Dan die scarp richter sede, dat sie eene touenarse were, want se hadde wal twe off drie tekenen an hoer, jn allen wtwysende, dat se sulx een was. Want die scarp richter in der saken veruaren was, soe he voele toe hoeffde ghestaen hadde; segghende he wolde sijn leuent daer voer stellen, dat se een touenarse were. Sulx niet batende, hebben den jonghen ghedruwet toe pynigen, off he solde seggen, he en wiste van Fennen anders niet dan guet. Soe die jonghe van dat puchen ende snorcken seer veruert worde, hebbende ghenen troest, dachte: „Sulx heb ick wal toe doen"; seggende: „Ick en weet van Fennen anders niet dan goet". Daer vp is Fenne quydt ghelaten (**Notate misteria**) ende die onnoesel jonghe gestuept, dat welck den boel seer verbarmde, seggende, die jonghe schede groet onrecht, dan he moste sulx doen doer heten des rechtes. O jniquus[5] iudex!

[d] **Corts** daer nae worden meer touenarsen angetast in Peters bueren, inde [98r] Marne, die alle ghelyck beleden, dat Fenne oeck een was. Ende sie haddent oeck die touerie van Fennen geleert, seggende oeck woe sie van Fennen voerscreuen daer toe weren gedrongen omme die boesheit toe leeren, ende oeck gaff oer Fenne voerscreuen die eene des dages toe loen VJ Gronynger pennyngen ende die ander eenen magerman, daer nae se voele boesheijt deden. Sulx die vrenden horende, seyden se, Fenne solde hoer in Peters bueren toe Dyke wal ontsculdigen. Man die daer niet en quam dat was Fenne. Dan sie toech nae Winsum, in alle maneren off sie hoer verdedingen wolde. Ende toe Winzum comende wystmen niet waer Fenne voerscreuen stoeff off vloech. Ende die anderen storuen daervp, woe dat Fenne voerscreuen een matroensche was van alle ander touenarsen. Alst die Heere beleuet macht anders ghewendet worden.

4. puchende *Ms.* puchenende
5. jniquus *Ms* jniqus

[26] **Anno LVIJ** omtrent sunte Bartolomeus, doe worde ten Dam een touenarse verbrant, die welcke belyde voel quades gedaen toe hebben. Ende heuet oeck voele meer ander lueden besecht van touerye. [98v]

[27a] **Anno etc. LVIJ** omtrent onse hoegheste Lieff Vrouwe, doe worde een touenarse gebrant ten Dam, die destijdes Heer Rumbert oeck besede van touerye, ende oeck voele meer ander touenarse besede. Ende belede oeck, dat se selffs voele quades hadde bedreuen, oeck seggende, als sie die boesheyt toe rugge stellede, als dan liet de boese viant hoer niet ongemoyt, off sie moste sulx weder anheffen ende plegen. Ende als disse voerscreuen persoen wtgevoert worde omme hoer justitie toe ontfanghen,

[b] **Soe** is Heer Rumbert bij sie gekomen, ende meende sick tegens hoer toe ontsculdigen, seggende, sie solde hoer salicheyt bedencken, want sie hem quadelicken sulx ouer gesecht hadde.

[c] **Antworde** sie, Heer Rummert solde wt hoer oghen gaen ende maken hoer gheen verstoringe, soe sie sick nv mit Godt bekummert hadde. Ende wes sie van hem gesecht mochte hebben, daer wolde sie op steruen.

[d] **Want** jn alle plaetzen, daer sie hoer [99r] dansen ende fest geholden hadden, daer was Heer Rumbert altoes by, an ende ouer gewest.

[e] **Ende** desgelyckes heuet sie oeck Fenne toe Wasinghe weder besecht.

[28] **Anno, etc. LXIJ** den IIJ junij, doe worden twe touenarsen tho Wthuysen verbrant, die welcke beleden, dat sij voel quades hadden bedreuen, ende hebben noch voel meer ander touenarsen besecht, die mit hoer altoes int reiment weren gewest. Alst die Heere beleuet, macht anders gewent worden.

[29a] **Noch Anno LXIJ** den VIIJ junij, doe worden thoe Wthuysen noch verbrant twe touenarsen, die welcke beleden, dat se voel quades hadden bedreuen, als van menschen, ende oeck beesten. Oeck, als men secht, sie solden hebben belyet, woe dat sie hadden een creatuer, soe groet als een vret, dat welck hoer botter vnde melck is toe voerende – die duwel in sulcken schin – welck dier off vret sy de namen geuen, ende noemen dat Sijertien. Ende wen dat sie dat dier gebrucken willen, soe roepen sij dan: [99v] „Syertien! Syertien!" Ende dan soe komtet, ende sie gebrukent dan nae hoer maniere, wes in allen sie dan toe doen hebben. Alst die Heere almachtich beleuet, die kant in allen anders versien ende tot een guedt endt wenden, mar wy moeten Godt den Heere omme syne gratie altoes bidden.

[b] **Ende Heere** Jtens toe Olden zyll is Redge gewest toe Wthuysen, soe disse vier touenarsen voerscreuen worden verbrant.

[30] **Eodem Anno,** den VIIJ july, worde[6] noch eene touenarse gebrant thoe Sauwert, die welcke oeck belyde, dat se voele boese stucken mede hadden helpen bedrijuen, vnde oeck altoes mit den boesen vyant hadde geboeleert.

[31] **Summa** summarum: in allen verbrant XXXV.

RA Groningen, Hs. in-octavo 45, fol. 90 – 99v.
Hoofdlettergebruik, interpunctie en woordscheiding zijn wat genormaliseerd, voor het overige is de spelling ontzien, ook wat het gebruik van i/j en u/v/w betreft – de w heeft waarschijnlijk vaak de waarde van uu. Verbeteringen, door de kopist in de tekst gemaakt, zijn niet verantwoord; afkortingen zijn „onzichtbaar" opgelost.
Vet gezet is datgene, wat in het handschrift met rubrum geschreven en onderstreept is.

6. worde *Ms* wor- *a.h. einde v.d. regel*